

ADATTÁR

NÉMETH Nóra – MARÓTYZ Katalin

KEGYÚRI SEGÍTSÉG A PUSZTÁK NÉPÉNEK – TELEPES ÉS PUSZTAI TEMPLOMOK ÉPÍTÉSZETI PÁLYÁZATAI A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

Telepes templomok

Időrendben az első pályázatot az államkincstár által telepített falvakba építendő templomokra 1902-ben írta ki a Földművelésügyi Minisztérium.¹ A telepítvényeket 1894-ben szabályozták szabatos módon törvényben,² de magának a telepítésnek hosszú, a törököktől való felszabadulás utáni időkhöz visszamenő története van. Lényege mindig az volt, hogy állami beavatkozással a lakosság arányosabb elosztását akarták elérni az ország gyéren lakott területeire való költöztetéssel,³ a 19. század második felében a gazdasági mellett erősebb szemponttá vált a nemzeti érdek is.⁴ A magyar kormány erősíteni akarta a magyar nemzetiség helyzetét olyan területeken, ahol szórványban éltek, és ebben az egyházak is komoly szerepet kaptak, különösen a reformátusok: „Valóban a templomok s a ref. magyar gyülekezetek mind a hazáért hozott áldozatok; e vidéken a magyarságnak ezek a gyülekezetek a legbiztosabb támaszai. A kath. magyarság egy emberöltő alatt elveszti idegenben magyarságát. A magyar reformátusok századokig ellentállanak s ha egyházuk van, noha ők is megtanulják az idegen nyelvet is, nem felejtik soha a magukét. Nagy nemzet-fentartó és építőmunka az, ami most a délvidéken történik.”⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia első éveiben hozott 1873-as törvény inkább a már megtelepedett munkások földtulajdonhoz való viszonyát rendezte jogilag,⁶ az 1894-es törvény volt az első a 19. században, amelyben a kormány széles körűen akarta rendezni a problémát. A program új településeket, -részeket alakított ki,⁷ és magyar nemzetiségű, földműveléssel foglalkozó családoknak adta el a kialakított bel- és kültereket. Nem csak az állam hozhatott létre telepeket, hanem más szervezetek, akár magánsze-

mélyek is, azonban a nagy befektetési és járulékos költségek miatt erre kevesen vállalkoztak,⁸ vagy lényegesen kisebb léptékben. A telepes által használt birtokok parcellázásán kívül meg kellett szervezni az egészségügyi, oktatási, felekezeti, kulturális és közigazgatási ellátást, át kellett alakítani az ottani mezőrendőri szolgáltatásokat – az érdekelletéteket is kezelni kellett (volna). Ilyen volt például a szomszédos vagy már meglévő települések mezőgazdasági termelői és az új versenytársak közti feszültség.⁹ De nem csak gazdasági érdekek lehettek jelen az új településeken surlódó lakosságban: ismerünk példát arra is, hogy a friss közösségek anyagi dotálásából felépülő templomára megjegyzést tettek azok, akik maguk régóta nem tudták összegyűjteni az építésre való.¹⁰

Az 1894-es törvényben jelent meg először műszaki tartalom szabályozása.¹¹ A telepítőt kötelezték beltelkek ingyenes átengedésére, ahol a közfunkciónak adtak helyet, ilyennek számított a templom és a lelkészlak is.¹² A törvény urbanisztikai jellegű terveket (térrajzot) írt elő, amelyet be kellett mutatni a területileg illetékes törvényhatóság közigazgatási bizottságának.¹³ A telepesek lakóházaira, vagy a telkük elrendezésére vonatkozóan mintatervek pályázati megrendeléséről nem tudunk.¹⁴ Azonban három keresztény felekezet különböző méretű templomaira volt tervpályázat, összesen hét kategóriában: négy római katolikus 800–4300 fős, két református 800–1400 fős és egy evangélikus 1700–1800 fős egyházközségre.

Az 1902-ben kiírt tervpályázat pontos célja vagy a helyszínrajzok elérhetősége a kiírásban nem szerepel, így nem tudjuk, hogy csak az 1894-es törvénnyel kialakított telepekre szánt templomok terveit keresték-e; vagy az összes addig létrejött új közös-

ség hiányzó templomaihoz vártak elképzeléseket; vagy általában ideáltervekre volt szükség a telepítések esetére. Utóbbi esetben logikus, hogy az ország vallási felekezeti megoszlása szerint kerültek többségbe a katolikus templomra kiírt kategóriák, hiszen a római katolikus vallási közösség volt messze a legnagyobb az országban.¹⁵ Akkor is logikus több katolikus kategória, ha a már addig létező telepeket vették figyelembe. Egy 1904-ben megjelent térkép¹⁶ alapján tudjuk, hogy összesen nyolcvan kincstári és állami telepítvényt tartottak számon a Földművelésügyi Minisztériumban, ebből 16 számított teljesen újnak. A térképhez tartozó ívekben az adatok közt azt is feltüntették, hogy van-e templom, vagy sem.¹⁷ Eszerint imahely sem volt 9 római katolikus, 1–1 görögkatolikus, evangélikus és református közösségben. 11 helyen volt római katolikus és 1 helyen református imaház, de templom nem. (1. kép)

A cél mindenhol az volt, hogy homogén vallású közösség legyen az új telepen, ezzel könnyítve a községnek a templom megépítését és a lelki szolgálat fenntartását,¹⁸ de az állam szándéka nem csak gazdaságilag is működő telepek létrehozása volt, a nemzetiségi kérdés is hangsúlyosan jelen volt. Például Marosludason magyar, de katolikus családok is beköltöztek a két és félszeres református többségű hozzátelepítésbe, nekik az állam épített templomot.¹⁹ Mivel az új telepek két kivétellel meglévő községek kibővítései voltak, az anyaközségben részben rendelkezésre állt a vallási szükségletek ellátására épület, Kara esetében ismert, hogy a telepek szívesebben jártak át a meglévő településrésze istentiszteletra.²⁰ Mindezen információk egyáltalán nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért írtak ki egy ekkora volumenű pályázatot, talán további telepítési elképzelések is talonban voltak, és ideálterveket kerestek.

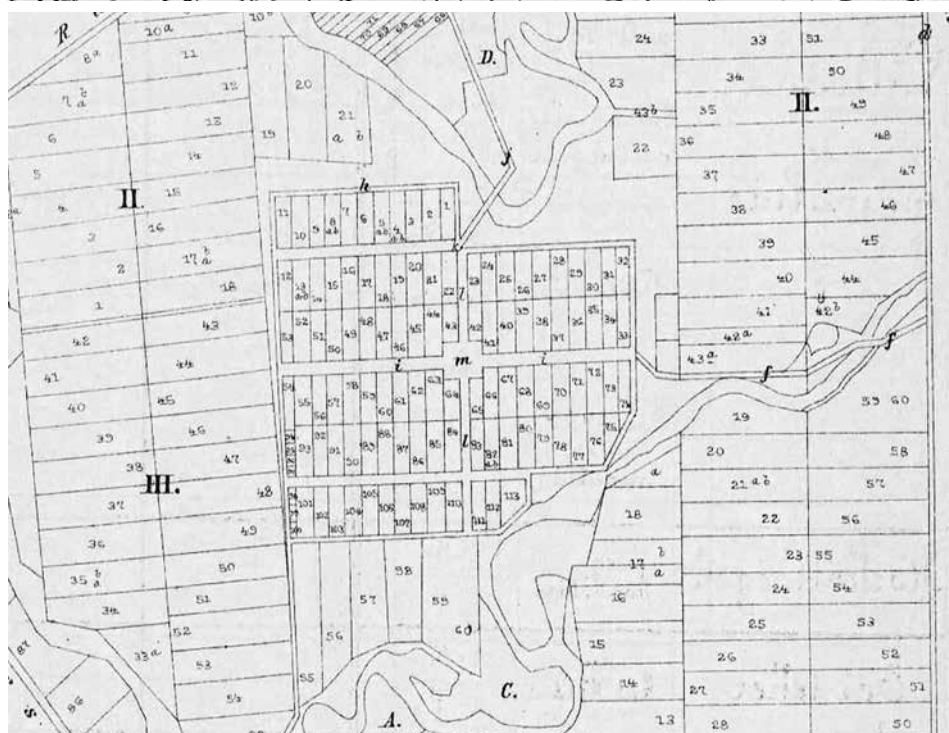
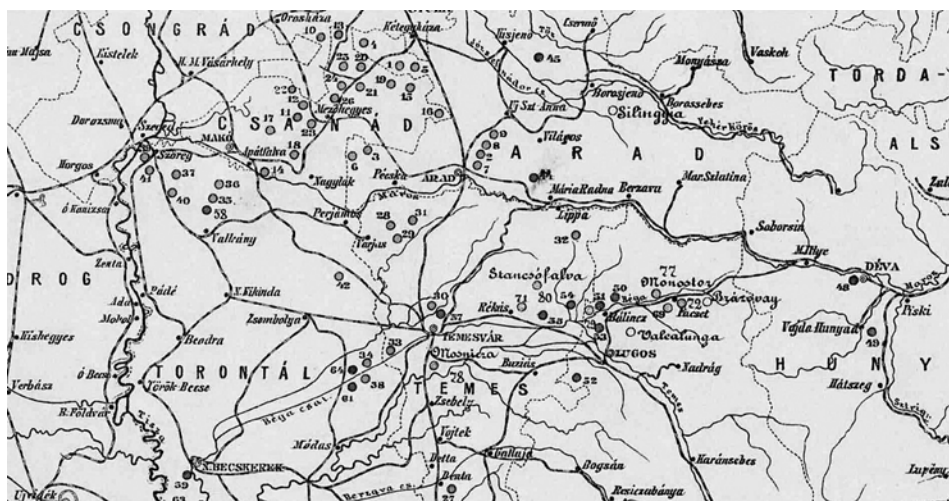
A Szabadka határában építendő katolikus templomok (pusztai templomok)

A kalocsai érsek, Császka György megbízásából az uradalmi mérnök, Kikindai Aladár írt ki pályázatot két falusi jellegű templomra 1903. december 15-én, amelyek a Szabadka határában, a 12 pusztából két nagyobb számára lettek volna megépítendőek. A kiírásban ugyan nem szerepelt pontosan, de a tavankúti és sebesicsi templomok mellett ezzel a pályázattal akarták beszerezni a többi pusztai templom tervét is, mondhatni mintatervét. A város határának területén élő, egyre növekvő lakosság számára elérhetetlen volt a lelki szolgálat. A prépost plébános, Mamuzsics Mátyás 1899-ben éveken keresztül mérte

fel a helyi viszonyokat. Szabadka városához tartozó úgynevezett szállásokon, azaz több mérföldnyi pusztán elszórtan, minden lelki gondozás nélkül elhagyatva laktak tízezrek. Kidolgozott részletesen egy tervet, hogy Szabadka mint kegyúr hét helyen építsen templomot, és lassanként megalapíthatóak lettek volna hozzájuk a plébániák is. Erre a célra készítettett is mind a hét helyre alkalmas templomtervet, amit Kikindai Aladár uradalmi főmérnök meg is bírált és elfogadhatónak tartott, az érseki hatóság pedig jóváhagyta. A helyieknek is láthatóan nagyon fontos volt az ügy, hiszen az építéshez szükséges anyagokat, kézi és fuvarnapszámokat önként felajánlották,²¹ de az építkezés elmaradt. Az érseki hatóságnak a szabadkai központi, Szent Teréz-plébánia pénztárából ezen felül kellett volna pénzt elkülönítenie, a kegyúri város, Szabadka pedig megszavazott belügyminiszteri jóváhagyással 80 ezer koronát. Mamuzsics végrendeletében egész vagyonát (33 860 korona) erre a célra hagyta.²² Halálával megüresedő tisztelet az érsekség addig nem akarta betölteni, amíg valamilyen megoldást nem találnak a kérdésben. Így az érsek kezébe vette az ügyet, hogy Mamuzsics életműve és hagyatéka ne vesszen el. Mivel hivatalosan csak a lelkipásztori szolgálatot szervezte és látta el az érsekség, de a kegyúr a város volt – amely más közügyekre nagyon kiköltekezett, így segítséget kért az érsekségtől²³ –, bonyolult helyzetet kellett megoldani. Így több szempontból is kompromisszumos megoldást kerestek, a lebonyolítás és az anyagiak tekintetében is. (2. kép)

A tervpályázatok kiírásának összehasonlítása

A megbízó különbözősége szervezetileg, szokásai-ban és forrásaiban is komoly szerepet játszik vizsgált eseteinkben is. Egy minisztérium hierarchikusan működik, akár a katolikus egyház, és ugyanolyan fontos tényező a vezetők elköteleződése az építés, fejlesztés irányába. De egy összetett hivatali szervezet nem olyan hatékony, mint egy egy személyben döntő érsek. A minisztériumnak ebben az esetben csak házon belül kellett egyeztetnie, de az érsekség Szabadkával, az építkezés fedezetét biztosító kegyúrral kellett dűlőre jusson. A szervezetek felkészültsége egy építési feladatra is különböző volt: bár az érsekségnek is voltak mérnökei, ez nem hasonlítható össze azzal a műszaki állománnyal, amit a minisztérium mozgósíthatott. Ez a két pályázat céljában is tükröződik: az érsekség kész engedélyezési terveket és lebonyolító építészeket, a minisztérium pedig csak ötleteket keresett.

Egyházi ügyek	Templomföld	K. hold	.
	Élkezésföld	K. hold	10
	Templom		.
	Paplak		.

1. A telepítvényeket bemutató 1904-es térkép részletei: az átnézet déli része, Kis-Királyhegyes helyszínrajza és a településre vonatkozó egyházi adatok: A: A telepítvényeket bemutató 1904-es térkép: az átnézet déli része. Magy. kir. kincstári és állami telepítvények átnézeti térképe, Budapest, 1904. március 15., Brenner Márton - m. kir. mérnök, 1:1 265 000, 74 × 60 cm. MNL OL S 167-No. 50/1. részlet – B: A telepítvényeket bemutató 1904-es térkép: Kis-Királyhegyes helyszínrajza. Magy. kir. kincstári és állami telepítvények átnézeti térképe, Budapest, 1904. március 15., Brenner Márton - m. kir. mérnök, 1:1 265 000, 74 × 60 cm. MNL OL S 167-No. 50/1., 52. részlet – C: A telepítvényeket bemutató 1904-es térkép: Kis-Királyhegyes egyházi adatai. Magy. kir. kincstári és állami telepítvények átnézeti térképe, Budapest, 1904. március 15., Brenner Márton - m. kir. mérnök, 1:1 265 000, 74 × 60 cm. MNL OL S 167-No. 50/1., 53. részlet

2. Homlokzati- és tömegmegoldások változatai a tárgyalt pályázatokon: középtornyos: A: Bánszky Mihály – Sautner Félix [tervező]: Üdvözlégy Mária [jelige], pusztai templomok [pályázat]. KFL VIII.3.a. Szabadka 12. – B: Foerk Ernő – Sándy Gyula: Tanulmány, teles templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 20 – C: Ybl Lajos: Gloria, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. Szabadka 14. – D: Bánszky Mihály: Luther, teles templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 6 – E: Károlyi Emil: KE, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. Szabadka 11/a.

A különbség már a kiírásban is tetten érhető: a kiírás szövegét a minisztérium esetében Darányi Ignác írta alá, és a szöveg is egyes szám első személyben íródott. Később, 1907-ben a budapesti Földművelési Minisztérium épületére is írtak ki pályázatot, ennek kutatásából tudjuk, hogy a miniszter személyesen is fontosnak tartotta az építési ügyeket.²⁴ A Magyar Mérnök- és Építész Egylettel is tartotta a kapcsolatot,²⁵ az Egylet szabályainak a pályázat meg is felelt, őket kérték fel a bírálatra is.

A Kalocsai Érsekség azonban egy egészen friss szervezettel került kapcsolatba. A pályázat előkészítése folyamán a Magyar Építőművészek Szövetségének egyik tagjához, ifj. Bobula Jánoshoz fordultak segítségért,²⁶ aki valószínűleg bevonta a Szövetséget.²⁷ A hirdetmény szövegének első változatát is ők állították össze,²⁸ a bírálóban már nem vettek részt.

Mindkét kiírásban az egyik első szempont volt, hogy csak hazai honosságú építész adhatott be pályaművet, a szabadkai templomoknál az érseki uradalmi mérnök javaslatára ez azzal bővült, hogy katolikusnak kellett lennie. Stílust nem adtak meg egyik esetben sem, de mindkettőnél volt valami utalás a megjelenésre: a teles templomoknál a művészi jelleg és a falusi környezethez való illeszkedés. A pusztai templomok hirdetésének első verziójában nagyjából ugyanez szerepelt, de a végleges szövegben az érsekség úgy fogalmazott, hogy „a templom hajójában az áttekintés lehetőleg nagy legyen”.²⁹ A műszaki paramétereket nagyjából azonosan határozták meg, a szabadkai pályázat az egy főre számítandó méreteket is megadta.

Ezt a teles templomoknál nem határozták meg, így előfordulhatott, hogy a pályázók helytelenül számoltak, amit aztán a bírálók szóvá is tettek. Az építési anyagokat csak a minisztérium adta meg. Az építési költségkeret szempontjából az érsekség az 1200 főre számolt templom maximumát 75 ezer koronában adta meg, a hasonló méretű teles templomokra hasonló költséget, 70 ezer koronát szántak az egy évvel korábbi minisztériumi pályázatban. Pályadíjként az azonos kategóriájú tervekre a teles templomoknál 400 korona, a szabadkaiakra 600-600 korona első díjat állapították meg. Azonban a munka sem volt egyenlő: az érsekség engedélyezési szintű terveket kívánt meg 1:100-as léptékben, részletes költségvetéssel. A kiviteli szintű tervezés díját illetően a Magyar Építőművészek Szövetségének egyösszegű javaslatát fogadták el. A teles templomoknál az Egylet hatályos, munkával arányos díjszabását adták meg, amely a mai kamarai kötelező minimum-díjszabás előfutára volt. A Szövetség javaslata ellenére azt is a díj odaítélésének feltételeként szabta az érsekség, hogy csak „teljes becsű” terv kaphatja meg, azaz módosítások nélkül legyen kivitelezhető. Ráadásul a szabadkai templomok esetében a pályadíj elfogadásának az is a feltétele is volt, hogy a nyertes vállalja a művezetést. A minisztérium az 1:200-as lépékű tervekhez hozzávetőleges költségvetést kért, és már a pályázatban szerepelt, hogy a művezetést és felügyeletet a megfelelő állami hatóságok látják majd el. Azt a döntést, hogy melyik tervet választják kivitelezésre, mindkét kiíró magának tartotta fenn, azaz nem tekintet-

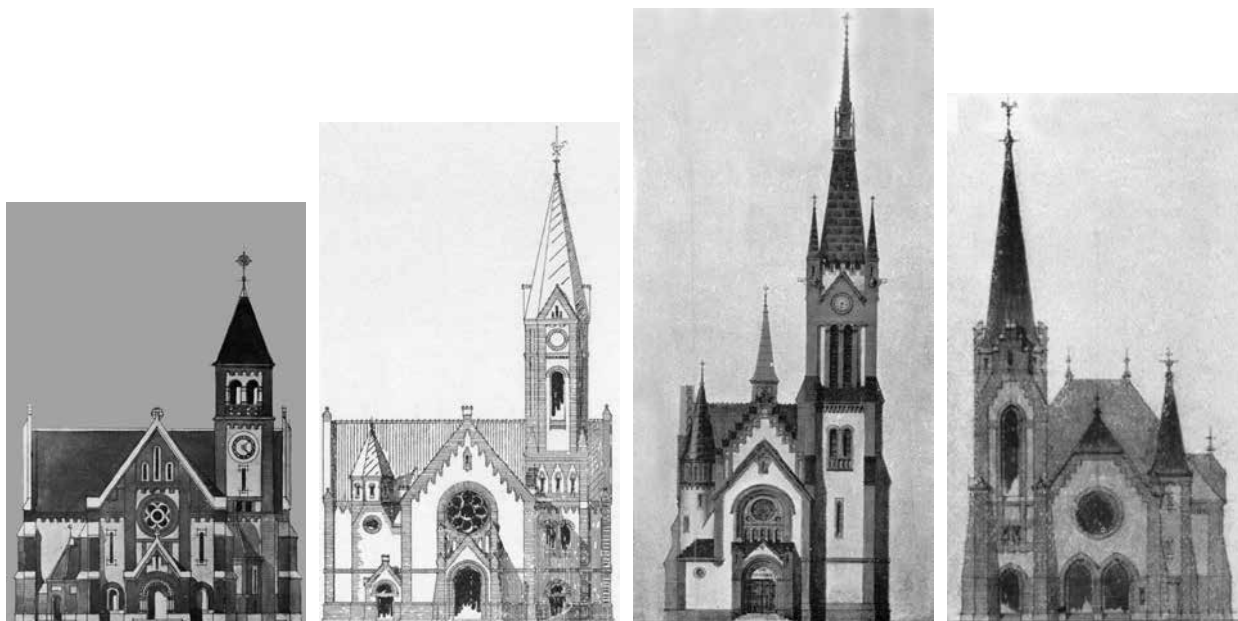
ték magukra nézve kötelezőnek a bírálóbizottság döntését. A tervek szerzői jogát mindkét pályázati kiírás tárgyalta: a minisztérium megengedte a szerzőnek a további felhasználást, az érsekség pedig a saját tulajdonába vette.

Csak a pusztai templomok esetében áll rendelkezésre az információ, hogy az érsekség mennyi pénzt költött a pályázat meghirdetésére.³⁰ Az összeg meglepően magas, 202 korona, amely az érsekség számára megvásárolható további két terv árának felel meg. Ezt az összeget négy újság számára fizették ki,³¹ a legmagasabb, 50 koronás díjat az *Építészeti Szemlének*. Ennek főszerkesztője volt ifj. Bobula János, akitől a pályázat kezdeti szakaszában tanácsot kértek, hogy milyen építési összeggel számolhatnak.³² Felmerül a kérdés, hogy a magas hirdetési árakat érthetjük-e a szaksajtó erősödésének, vagy a korlátozott bevételi forrásokat próbálták maximalizálni a szerkesztőségek. Azonban egy biztos: a pályázat széles körű meghirdetése igen drága megrendelési forma volt.

A rendelkezésre álló, sajtóban megjelent tervanyag köre mindkét pályázat esetében az lehetett volna logikusan, amit a legjobbnak tartottak, de a telep templom-anyagban megjelent több olyan is, amit a bíráló alaposan megkritizált, így nem valószínű, hogy a zsűri adott volna javaslatot a publikálásra vonatkozóan. A főszerkesztő sem a bírálói jegyzőkönyvre támaszkodott, hanem feltehetően arra, mely tervek voltak a legkönnyebben elérhetőek. Törekedett rá, hogy a közzétett anyag nyájából

kiegyensúlyozott legyen kategóriák és felekezetek szerint. A pusztai templomok anyagánál egyértelmű volt a választás, és a megvett tervek jelentek meg. A megbízótól a *Magyar Pályázatok* főszerkesztője kérte el még a hirdetés feladásakor a rajzokat,³³ nem az érsekség állapította meg, hogy melyikeket szeretnék közzétenni. (3. kép)

A pályázatok történetéhez hozzátartozik az is, hogy milyen eredménnyel zárultak, megépültek-e a nyertes terv alapján a templomok. Ilyen információk a pusztai templomok esetében állnak rendelkezésre, egyik terv sem épült meg az eredeti rendeltetési helyén. Azonban sokkal érdekesebb, hogy az eljárással kapcsolatban itt olyan egyedülálló források is rendelkezésre állnak, mint egy korteskedő és egy „segítséget ajánló” levél.³⁴ Bár a pályázat pont ebből az aspektusból sok kritika érte,³⁵ de ebben az esetben az írásosan fennmaradt befolyásolási szándéknak nem volt a végeredményt befolyásoló hatása. A kapcsolati háló már többet számított, erről azonban nincsen közvetlen forrásunk: ifj. Bobula János tervét megvásárolták, akkor is, ha korábban szigorúan kikötötték a zsűrinek, hogy a meghatározott költségvetést átlépő terveket nem díjazhatták.³⁶ Úgy kerülték meg ezt az előzetes irányelvet, hogy az érseki hatáskörbe tartozó keretből vásárolták meg a terveket.³⁷ A kapcsolati háló máshol is eredményt hozhatott: a legjobban dicsért, és az érsekség által felépíteni kívánt tervet az a pécsi Károlyi Emil építész készítette, aki az újpálánkai templom kiviteli terveit is. Ezt a pályázati kiírás megjelené-

3. Homlokzati- és tömegmegoldások változatai a tárgyalt pályázatokon: aszimmetrikus: A: Opaterny Flóris – Bohn Alajos: Oremus, pusztai templomok. *Magyar Pályázatok* II. 1904/7. 15 – B: Walch Viktor – Borsos József: Szeretet, telep templomok. *Magyar Pályázatok* II. 1904/3. 19 – C: Moravec Zsigmond: I.N.D., pusztai templomok. *Magyar Pályázatok* II. 1904/7. 16 – D: Károlyi Emil: (vörös pont kék körben), telep templomok. *Magyar Pályázatok* II. 1904/3. 8

sével szinte egy időben mutatta be az *Építő Ipar*; a megbízó itt is a kalocsai érsekség volt, sőt további hasonlóság a pályázati forma.³⁸

A telepés templomok pályázatának bírálata azt sugallja, hogy a tervek nem voltak megfelelőek a kitűzött célnak. A Földművelési Minisztérium kegyúri tevékenysége jól követhető a Széll Kálmán miniszterelnök által bevezetett statisztikai törvény előírta évkönyvekben.³⁹ Ennek információi szerint 1904 előtt volt egy jelentős hulláma a templomépítési tevékenységnek: 1901-ben megkezdődött és a következő évre be is fejeződött 7 telepés községben az építkezés, Igazfalván, Nagysármáson, Vadászerdőn református, Torontálerzsébetlakon evangélikus, Hertelendyfalván református és evangélikus is, berendezéssel együtt, Kövegyen római katolikus templom készült el állami költségen.⁴⁰ Nem egyértelmű, mennyiben támogatták még két további templom megépítését.⁴¹ A pályázat utáni és az első világháború előtti időszakban ennél lényegesen több, huszonnégy templomot említenek, amelyek

segélyt kaptak.⁴² Az építési költség és a nyújtott támogatás megoszlásáról Szilágyi temploma esetében tudunk,⁴³ a stancsófalvi, nevrincsei/nórcinsei római katolikus, a felsődetreheimi és kolozskarai református templom esetében csak következtetünk, hogy nagyrészt minisztériumi költségen épültek.⁴⁴ Ezek közül egyikről sem ismert, hogy a tervpályázati tervek alapján épültek volna. A telepítéssel foglalkozó korabeli sajtómegjelenéseket és hivatalos szövegeket jól jellemzi egy 1908-ban megjelent cikk a *Magyar Közigazgatás* hasábjain: „A középületek, ideértve a templomokat is, a telepéseknek úgyszólván minden megterhelése nélkül állítottak fel. Az iskolák minden új telepen államiak és mindenütt nagy kulturális előhaladást képviselnek. Tekintettel arra, hogy a meglévő régi községekben is a földesurak és egyházi főemberek jóvoltából létesültek a templomok és egyéb kulturális közintézmények, az államnak szóban levő áldozatkészsége egyszerűen a modern időkhöz alkalmazkodott s indokolatlan ajándékozásnak nem tekinthető.”⁴⁵

II. A FALUSI TEMPLOM ÉPÍTÉSZETI TÍPUSA

Mekkora a templom pontosan?

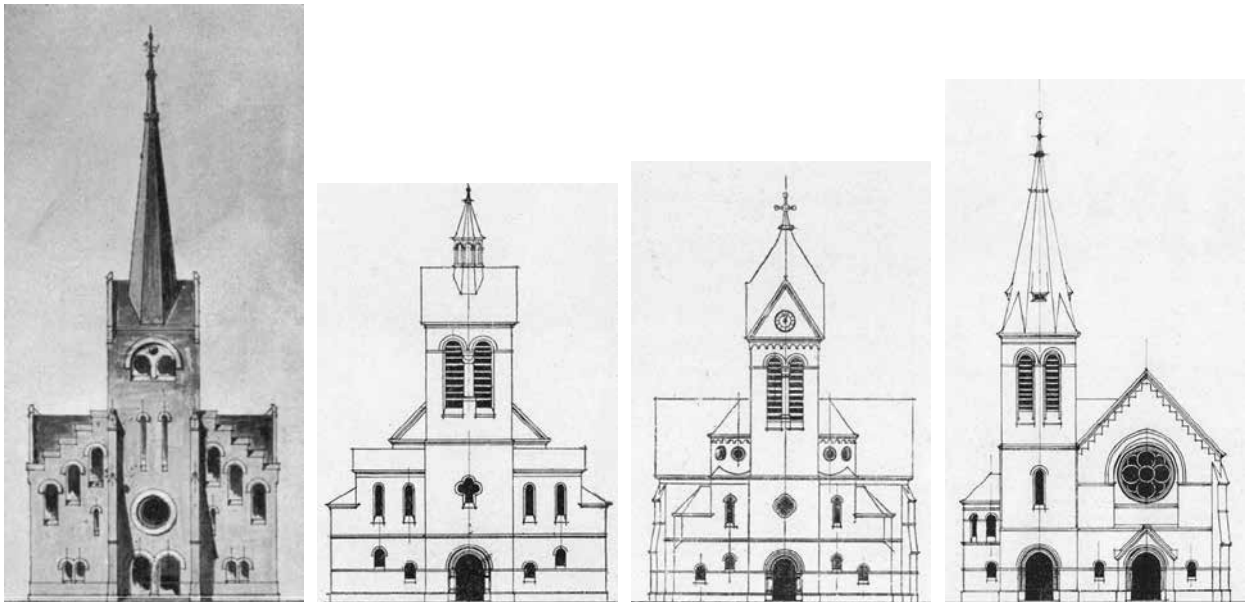
Két pályázatunkon maximum 1000 fő befogadóképességű templomokra kerestek terveket, érdemes a méret-kérdést közelebről is megvizsgálni. A kiírásokban nem mindig a befogadóképességet adták meg, hanem az egyházközség létszámát – a telepések templomaira szóló kiírás is ilyen –, így a templomlátogatók számát ki kellett számolniuk a pályázóknak. Erre létezett formula a korszak egyik legismertebb tervezési segédkönyvsorozatában, a *Handbuch der Architektur*-ban.⁴⁶ Az akkori kortárs templomtervezéssel foglalkozó kötet ugyan 1906-ban jelent meg, de valószínűleg a szakmában ezek ismert módszerek voltak korábban is. Megtaláljuk mind a katolikus, mind az evangélikus egyházközségi létszámból kikalkulálható templomlátogatók számát, bár a szerző azt tartja a legjobb megoldásnak, ha a tervező a megbízóra hagyatkozik ebből a szempontból. Eszerint egy katolikus egyházközség körülbelül kétharmada vesz részt az istentiszteleteken. Közül egy pontos számítást is az ülő és térdepülőhelyek meghatározásához, ahol a kisebb gyerekek 0,34, a nagyobbak és a felnőttek 0,47 négyzetméter helyet foglalnak, 660 látogatónak így összesen 282,5 négyzetméter kell. Ehhez a számításhoz kiegészítéseket is közölt, kiemelve, hogy a templomlátogatók létszámát kizárólag ilyen módszerrel nem szabad meghatározni.⁴⁷ Az iránymutatás szerint az

evangélikus templomok esetében a méretek megválasztásánál nem feltétlenül a közösség nagysága az első szempont, hanem az emberi hang terjedése. Azonban a közösséghez mért templomba járók számának formuláját itt is megkapjuk. Eszerint egy 1000 fős közösségben 400 fő jár rendszeresen templomba. A katolikus templomokhoz képest itt egészen más tényezők befolyásolják a méretet, hiszen a felekezet sajátossága, hogy kis közösségek-ből áll – építészeti formálásban is ragaszkodni kell egyfajta intimitáshoz –, és ha átlépnek egy bizonyos létszámot (3 500 fő), új egyházközséget kell alapítaniuk, így egy evangélikus templom nem is lehet nagyobb, mint ami 1 400 fő befogadására alkalmas. Gurlitt sommásan megjegyzi, hogy a dómok „protestánstalanok” [unprotestantisch].⁴⁸ A református egyház a Magyar Királyságban jelentős felekezet volt, a német területeken kevésbé, így Gurlitt a kálvinista sajátosságokkal nem foglalkozott.

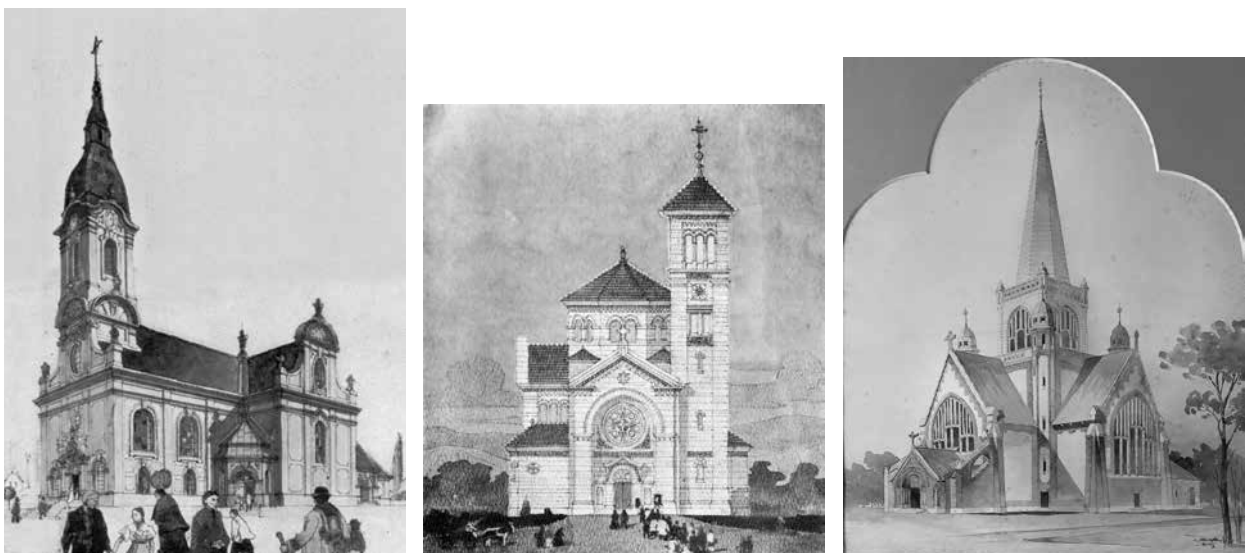
Valószínű, hogy a zsúrik és az MMÉE tagsága is tisztában volt ezekkel a – vagy ezekhez nagyon hasonló – számolási formulákkal. A korabeli magyar szakirodalomban, a pályázatot megelőzően, egy közelítő módszer publikálása ismert: a szegedi dóm 1904-es pályázata előtt 15 000 fős egyházközség esetében 3 400 fő látogatót számoltak, ami azt jelenti, hogy a közösség több mint a negyedének templomba járására számítottak.⁴⁹ Ez a német számításhoz képest kevesebb férőhelyet jelent. Ha a magyar pél-

dát használjuk a pályázati kategóriákra, akkor a legkisebb, 800–900 fős katolikus egyházközségben a templomnak megközelítőleg 180 főt kellett tudnia befogadni, az 1200–1400 fős egyházközségnél ez a szám 270 és 315 közé esik, 2 000–2 200 fősnél 450–500 közé, és a legnagyobb, 4 000–4 400 fős közösségnél ennek duplája, és 900–1000 körüli álló és ülőhelyet kellett biztosítani.

Az épületméret megadása a korszak pályázatainak nem volt egységes, az építési összeg maximumának rögzítése az, ami mindig jellemző, és ami valóban megadja a tervezés kereteit. Ezt a szempontot viszont az 1905 körüli évtől elasztikusnak tekintették több pályázati bírálatban is.⁵⁰ (4–5. kép)

4. Homlokzati- és tömegmegoldások változatai a tárgyalt pályázatokon: középtornyos egyszerűsített és aszimmetrikus tornyos, egyszerűsített: A: Riemer Márkus: Exelsior, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 17 – B: Miklós Ede: Evangelium B, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 18 – C: Miklós Ede: Reformáció, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 21 – D: Miklós Ede: Luther A, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 10

5. Atipikus megoldások a stílusválasztásban: A: Opaterny Flóris – Bohn Alajos: Oremus, pusztai templomok, Magyar Pályázatok II. 1904/7. 14 – B: Villányi János: Gloria, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 23 – C: ifj. Bobula János: (szent György legyőzi a sárkányt), pusztai templomok. KFL VIII.3.a. Szabadka 13.

Építészeti típus stílus szerint – tipikus és atipikus tervek a homlokzat és tömeg alapján

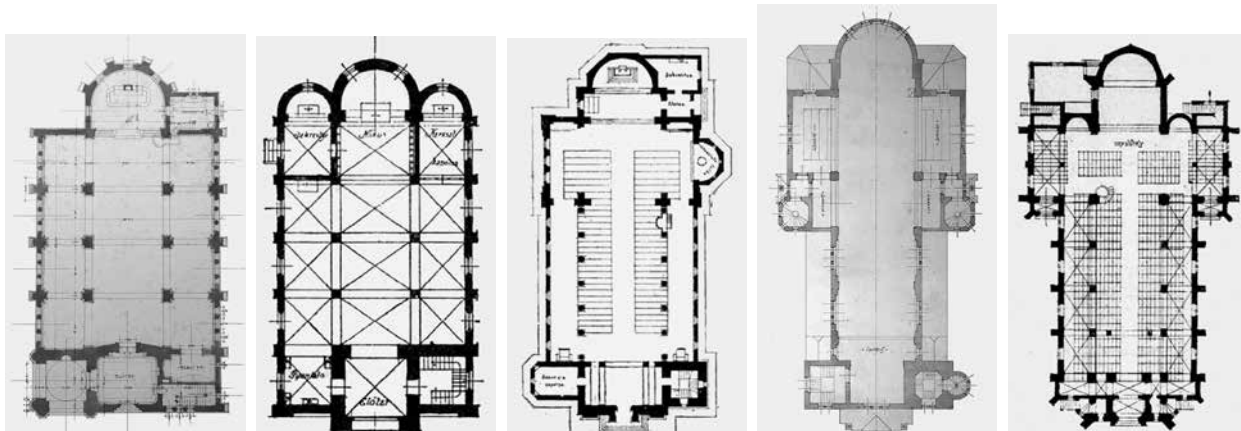
A „kis templomok” kategóriájában a kivitelezhetőség, az építetói lehetőségek és akarat csaknem kizárólagos szempontok: a költségkeret volt a legszorítóbb tényező, és ennek vetettek alá minden mást. Valószínűsíthető az is, hogy a szokásosnál erősebb az az aspektusa a pályázatnak, hogy egyáltalán legyen, aki elvállalja ezt a feladatot,⁵¹ különösen olyan esetekben, amikor több templomra kerestek terveket. Ez körülményeiben összehasonlítható a Szász Domonkos püspök nevével fémjelzett Erdélyi Református Egyházkerület Pénzalapjából építendő és felújítandó nagyszámú református templom esetével, ahol nem volt pályázat, közvetlen megbízással dolgoztak az építészek.⁵² Az eddigi kutatásokból az derül ki, hogy a szegény hitközségeknek minden felekezetben és földrajzi elhelyezkedésben ugyanaz volt a problémájuk: a legfőbb feladat mindig a költségkeret betartása volt, az építési kifejezés módja másodlagos szerepbe került.

Mégis, kísérletezés a kisebb templomok újszerű megfogalmazására is volt, akkor is, ha kicsi mozgásteret adódott az anyagi keretek közt. Ennek magyarázata csak részben az, hogy egy nem túl frekvenciált helyszínről szóló ötletpályázatnak nem volt akkora tétje, mint egy hierarchiában magasabb szintű templomnak egy szimbolikus helyen. Az is számíthatott, hogy a kicsi, falusi templomokat nem volt szokás tanulmányozni, így kísérletezni „kellett”. Egészen konkrét nyomot 1901-ből szolgáltat az *Építő Ipar*, amelynek szerkesztősége üdvözölte Darányi Ignác kezdeményezését, hogy a legjobb építészekkel terveztet kis léptékű templomokat ott, ahol építőművészetről beszélni is alig lehet, és ezzel

mutat jó példát, ízlésnevelő hatása van a népművészetre is.⁵³ Ebben a témakörben hasonló gondolatokkal foglalkozik Cornelius Gurlitt is már említett könyvében, a kortárs templomtervezéssel foglalkozó részben is, de más előjellel. Az építészek szerinte is sokáig „építészetlennel” [architekturlal] tartották a falusi templomokat, mert nem volt bennük semmi a történeti stílusformákból, amelyek egyedül művészeknek számítottak. Mindenhova olyan formálisan szép és kényelmes városi templomokat próbáltak építeni, amennyire a lehetőségek engedték, nem törődve a templom helyével és az egyedi céllal, amelyet szolgált. Ez, a könyvének írásának idejében Gurlitt szerint a népművészeti mozgalomnak köszönhetően már nem volt annyira jellemző, és sok építész alapjaiban megváltoztatta idealisztikus és egyoldalú álláspontját.⁵⁴

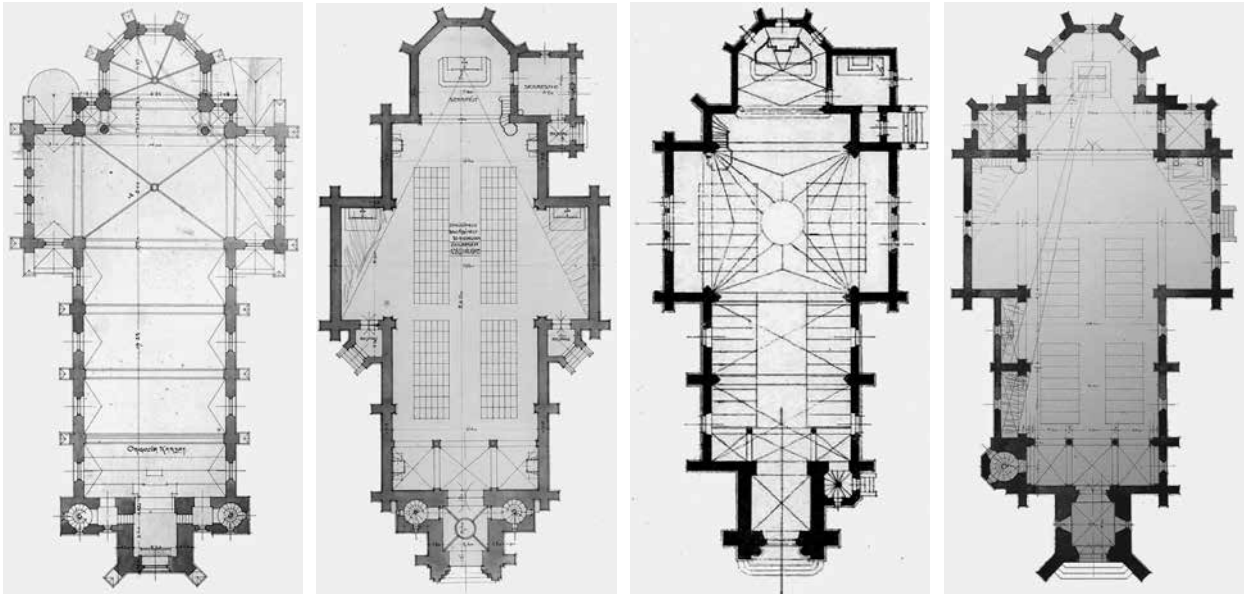
A telepes templom pályázatához készült bírálati szöveg azt sugallja, hogy az öt magyar zsűritag tudta, hogy mi volt a megfelelő „komolyság” egy ilyen feladatban, mi a túl profán formálás és mi a túlzó, mi az, ami a falusi karakternek már nem felelt meg,⁵⁵ mi a helyes méret és a szerves alaprajzi rendszer. A stílus témáján nem pusztán a részletképzést értették, hanem – szakmai zsűri esetében nem szokatlanul – bírálták, ha a szerző nem értette, mi például a gótikus stílus szelleme, vagy ha a díszítést szervesetlenül, csak vakolatból oldotta meg egy pályázó. Úgy tűnik, hogy nem egyetlen ideális kialakítás, hanem jó megoldások, tapasztalatok voltak a zsűritagok fejében, és a pályaművekben is ezeket keresték. (6–7. kép)

A stílustörténeti alapú építészettörténet elemzési szempontjából úgy gondoljuk, ennek nyomán meg lehet különböztetni egy hagyományos historizáló tipikus és egy atipikus csoportot, külön-

6. Alaprajzi megoldások a pályázatokon – háromhajós: A: Lechner Jenő: Szt. Antal, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. 10. – B: Foerk Ernő – Sándy Gyula: Tanulmány, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 20 – háromhajós keresztgengellyel: C: Villányi János: Glória, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 23 – háromhajós keresztgengellyel: D: Ligeti Ferenc: Ima, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. 8/a. – E: Moravetz Zsigmond: (kisebb kör nagyobbban), pusztai templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/7. 22

7. Alaprajzi megoldások a pályázatokon – egyhajós latinkereszt: A: Károlyi Emil: K. E., pusztai templomok. KFL VIII.3.a. 11/h. –
 B: Bánszky Mihály – Sautner Félix: Üdvözlégy Mária, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. 12. –
 C: Schuldner Miklós – Wannemacher Fábrián: In nomine Patris, pusztai templomok, Magyar Pályázatok II. 1904/7. 15 –
 D: Ybl Lajos: Glória, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. 14.

sen itt, a kis léptékű templomok közt. A szétválasztást a telepesek templomok pályázata indukálja, ahol van minőségi bírálat és terv is egyszerre, de a pusztai templomok pályázatának leírásánál is helyénvalónak érezzük a fogalompár használatát. Ez arra lehet alkalmas, hogy összefogóan említsünk – a historizálóhoz hasonlóan – a korszakban megszokottaktól eltérő megoldású terveket. A „megszokás” a historizmus leginkább irányító jellegzetességéből, a történeti stílusok használatából adódik. Különböző mértékben jellemző – a leggyakoribb a történeti inspirációjú részletképzés –, de előfordul, hogy alaprajzi-tömegformálási szinten is megjelenik idézet. Különösen az olyan állandó térhasználatú épületcsoportnál, mint a templomok, amelyeknek a 19. században nem alakult ki generálisan új funkciósmájuk úgy, mint például a közigazgatási épületek eseteiben. A századforduló táján Európa több pontján jelentkező, különböző indíttatású mozgalmakban közös vonásként jelent meg, hogy az új, vagy jelentősen megváltozott funkcióknak, építési anyagoknak hangsúlyosan nem hagyományos formálására törekedtek. Ahogy a historizáló stílusban, itt sem mindig holisztikus az új megközelítés. A leggyakoribb, amikor a részletképzésben figyelhető meg a távolodás a történeti hagyományoktól, de a térformákra már nem terjed ki. Ezeket a más esztétikát képviselő, elméletileg is más irányból közelítő terveket nevezzük összefoglaló, neutrális módon atipikusnak, anélkül, hogy az építészeti minőséget értékelnénk, amit a haladó/progresszív jelző implikálna.

Az épületméret és a falusi, paraszti életmódot folytató közönség mint célcsoport a bírálók és a pályázó építészek fejében egy ősi, kora középkori életformához való igazodást hívott elő, és ennek az építészeti kifejezését keresték. A tipikus terv ennek megfelelően a korai gótikát vagy a román kor végét idézi, a középkori és kortárs német, kisebb mértékben a francia példákat egyszerűsíti le. Attitűd szempontjából ugyanígy jártak el azok a tervezők is, akik nem a nyugati centrum területek középkori stílusait idézték meg, hanem a bizánci vagy barokk formákat.

Ezzel szemben az atipikus terveknek van egy naív jellege, amelyet a korszakban leginkább a „festői” kifejezéssel írtak le. A festőiség Gurlitt említett könyvében is szerepel, tehát valószínűleg német nyelvterületeken elterjedt fogalomról van szó, amely a festészetből és költészetből származik.⁵⁶ A tárgyalt tervpályázatoknál az építészek megidéznék egy archaikusabb formát: hangsúlyosan aszimmetrikus toronyelhelyezéssel, kiemelt bejárattal, meredek dőlésszögű tetővel az egyszerű belső tér felett. A kiírásban a stílussal kapcsolatban megfogalmazott elvárás,⁵⁷ a festőiség a részletképzésben azt eredményezte, hogy a historizáló épületek elhagyták, és népművészetből átvett, vagy kifejezetten a magyarságra utaló jelképekkel helyettesítették, mint amilyen a magyar címer és szentek megjelenése. Az 1910-es években típusot teremtő, az 1905-ben kezdett rendszeres erdélyi gyűjtőutakon megismert, publikált felmérésgyűjteményekben látható népi jellegű templom⁵⁸ itt már 1903–4-ben megjelent.

A teljes tervanyagot tekintve⁵⁹ a tipikus tervek vannak abszolút többségben. Két nagyobb csoportot tudunk megkülönböztetni köztük, a középtornyos és az aszimmetrikus toronnyal rendelkezők csoportját. (2., 3. kép)

A historizáló formák alkalmazása szerint további alcsoportot különböztethetünk meg, a formaképzésben egyszerűsítő szemléletűeket. (4. kép)

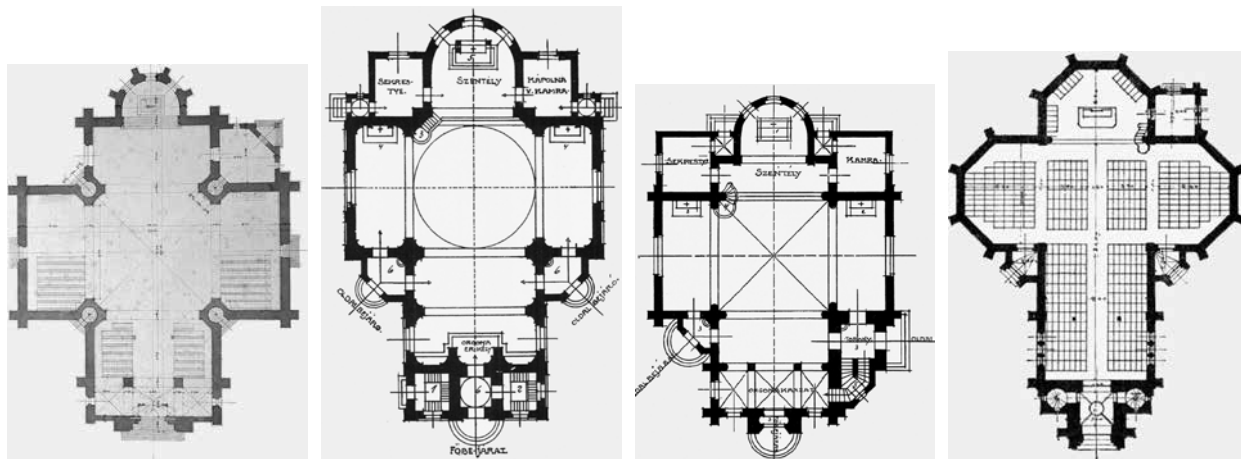
A méret és a torony elhelyezése közt van kapcsolat, ha nem is erős; általában a nagyobbak voltak középtornyosak, az aszimmetrikus tornyos, egyszerűsített formát inkább a kisebbekre alkalmazták. Felekezet szempontjából egy homogén csoport különíthető el: a középtornyos, egyszerűsített tervek mindegyike református, és a méretük is hasonló.

Az egyszerűsítés alatt nem azt értjük, hogy a feladatból adódóan kevésbé kidolgozott terveket adtak be az építészek, hanem a historizálásnak egy absztraktabb, kevésbé tagozott formáját használták. Ez nem a hagyományos stílustörténet szerint egyszerűbb romanikát idézi meg, hiszen vannak inkább az átmeneti korszakra jellemző formák is, mint például a hármás ablak, vagy a csürlős toronysisak.

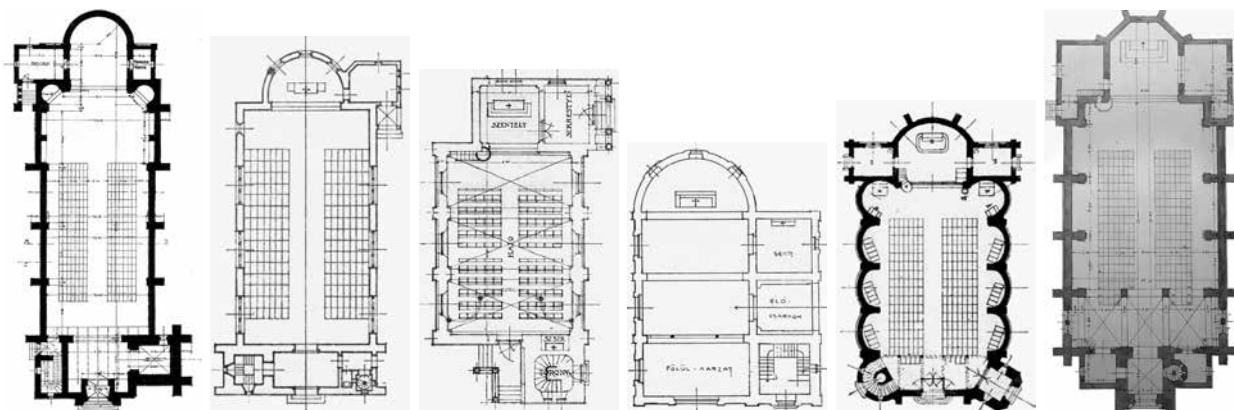
Az atipikus tervek közt a tornyok elhelyezése szerinti csoportosítás nem volt alkalmazható, fő megkülönböztető jellegzetességük a hagyományos historizáló formák elhagyása. (5. kép) Ezen tervek közt nagy különbség, hogy milyen tehetséggel, mennyire biztos kézzel tudtak újszerű formavilágot használni vagy alkotni, például a Foerk Ernő-Sándy Gyula páros tervein látszik egyfajta egyéni kézjegy. Ebben az átmeneti korszakban ennek az építészeti megközelítésnek a forrásvidéke igen változatos volt, Sándy sajátos neogótikus stílust alakított ki,⁶⁰ de a 19. század második felében a mű-

vészettörténész Karl Schnaase írt többször is arról, hogy jobbnak tartotta a román stílust a nemzeti és modern stílus kialakítására, mert az jobban fejleszthető a kortárs és a jövő építészei szempontjából.⁶¹ Ettől függetlenül, finn inspirációval, de tervezői szellemében igen hasonlóan a Kós Károly nevével fémjelzett *Fiatalok* csoportja is a román stílusból kiindulva alkotott.⁶² A többi pályázó inkább kísérletezőnek tűnik, bizonytalannak látszanak a tervek abban, hogy a historizáló formák eltűnése után mi kerüljön az „üres vászonra”. Ez olyan átmeneti megoldásokhoz is vezetett, mint Goll Elemér terve, amelyen a falusi barokk templomok több jegye is megjelenik a népművészet elemeivel keveredve,⁶³ nem a Lechner Ödön által útnak indított, keleti eredetű motívumokat is használó mozgalomhoz hasonló formakincset használva. (8–9. kép)

A homlokzatok stílusának szempontjából egyfajta skálát állíthatunk fel, amelynek egyik végén a határozottan historizáló tervek: a nyugat-európai centrum-területekről ismerős, főleg kora középkort idéző gót-román stílusú tervek, a másik végén pedig a historizálást elhagyó elképzeltések állnak. Bizonyos tervek ezen a skálán a historizáló tervek közé tartoznak, de kissé különválnak, mert nem illeszkednek az utólag már egyértelműen látszó trendekhez: egy neobarokk tervvel állt elő Opaterny Flóris-Bohn Alajos: „Oremus” jeligés pályaművével, Villányi János: „Gloria” jeligés terve nem a nyugati centrum területek középkorát idézte meg, hanem inkább a kora keresztény, bizánci formákat. Ifj. Bobula János pedig a kontinensen nem jellemző angol Tudor-gótikát keverte szlovák hagyományokkal.⁶⁴ Schneider Iván két kisebb temploma nem is vezethető vissza konkrét történeti inspirációra, az építész terveit látva az lehet

8. Alaprajzi megoldások a pályázatokon – centralizáló.: A: ifj. Bobula János: (Szent György legyőzi a sárkányt), puszta templomok. KFL VIII.3.a. 13. – B: Opaterny Flóris – Bohn Alajos: Oremus (első variáns), puszta templomok, Magyar Pályázatok II. 1904/7. 14 – C: Opaterny Flóris – Bohn Alajos: Oremus (második variáns), puszta templomok, Magyar Pályázatok II. 1904/7. 15 – D: Bánszky Mihály: Luther, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 6

9. Alaprajzi megoldások a pályázatokon – egyhajós: A: Moravec Zsigmond: I.N.D., puszta templomok, Magyar Pályázatok II. 1904/7. 16 – B: Riemer Márkus: Anima,oteles templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 9 – C: Goll Elemér: (Kettős kereszt piros mezőben),oteles templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 8 – D: Foerk Ernő – Sándy Gyula: Vakolat,oteles templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 7 – egyhajós, kápolnasor megidézésével: E: Schneider Iván: Üdvözlégy Mária,oteles templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 25 – F: Szilágyi János: Genitore-genitoque, puszta templomok. KFL VIII.3.a. 9.

az érzésünk, hogy ötletszerűen kapott bele formai idézetekbe funkcionálisan végig gondolt koncepció nélkül.

A két pályázatra beérkezett atipikus templomtervek elenyésző száma is megerősíthet minket, hogy a funkcióhoz a neogótikus stílust társították automatikusan a tervezők anélkül, hogy ez előírásként szerepelt volna a kiírásokban. A pályázók pedig legfontosabbnak a díjazást tartották, még az ötletpályázatra sem adtak be merész, kísérletező terveket.

Építészeti típus az alaprajzok szerint

Érdekes a terveket az alaprajzi kialakítás szerint is áttekinteni. Kijelenthetjük, hogy itt voltak a legkevésbé újítóak a pályázók, és különösen a katolikus templomok esetében a hagyományokat követték: legtöbbször latin kereszt alaprajzi formát alkalmaztak, egy szentéllyel, ehhez kapcsolódó sekrestyével a keleti és sokszor lépcsőházaszerű terekkel a nyugati oldalon. A katolikus templomokra készült tervek közt a méretek tekintetében szoros kapcsolat tapasztalható a térformával: a legnagyobb templomok háromhajósak, a közepes méretűek általában latin kereszt alaprajzúak, a legkisebbek egyhajósok.

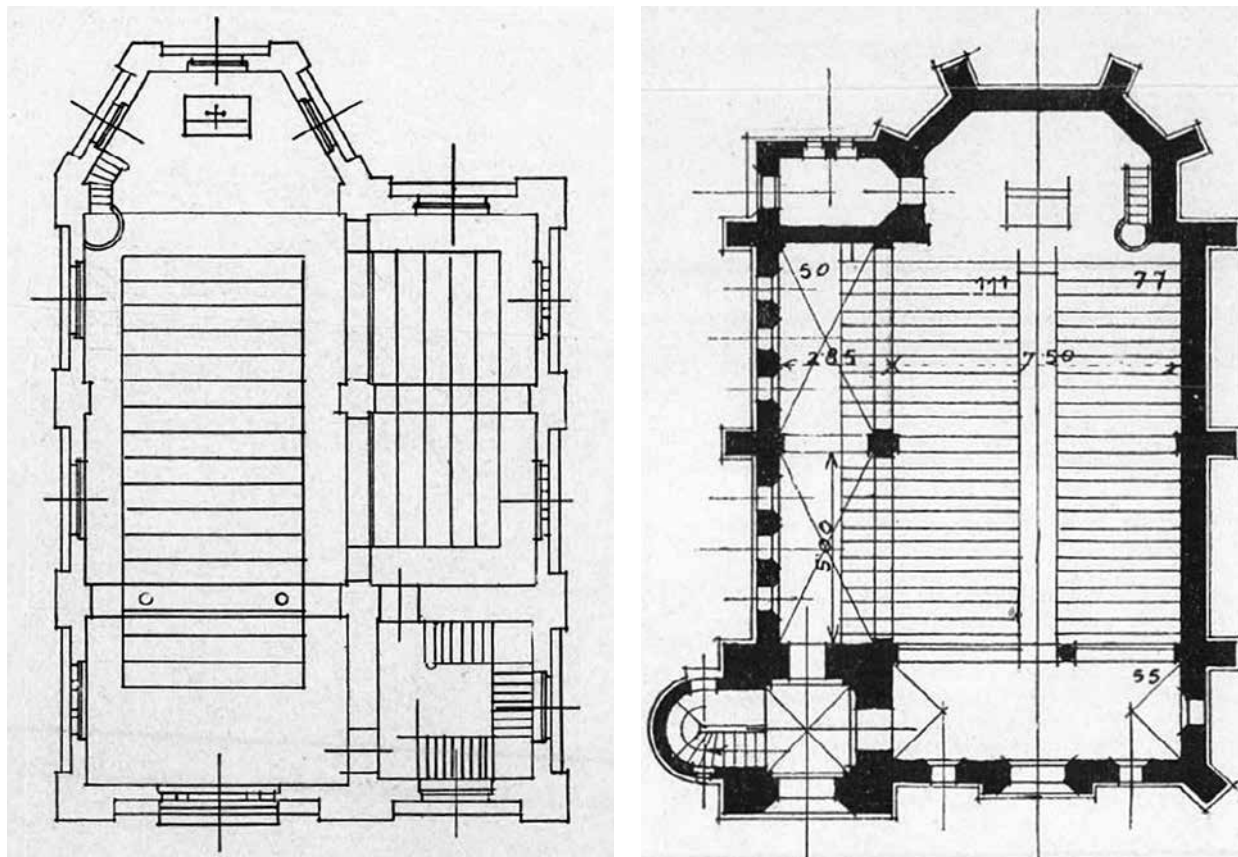
A hat háromhajós terv felének van kereszt tengelye, ezekhez változatos tömegformálás tartozik; egy két-tornyos, kettő középtornyos, három aszimmetrikus. (6. kép) A legtöbb szentély félköríves, egy kivétellel, amelynek szentélykörüljárója és második tornya is van. Alaprajzukban a hagyományos arányok – a főhajó szélességének fele vagy negyede a mellékha-

jó – és elrendezés jellemző. A hossz tengely végein a szentély és a bejárat, mellettük egy vagy két mellékter. Három terven van kereszt tengely,⁶⁵ kettőn fizikailag is megjelenik, lépcsőtornyokkal, míg a harmadik⁶⁶ inkább csak gesztuszerű egy aszimmetrikus mellékkápolnával, ami a szentély melletti terekhez képest meglehetősen szervesen csatlakozik. Aoteles templomok közül Foerk Ernő-Sándy Gyula tervei nevezhetők atipikusnak, miközben a leghagyományosabb alaprajzú tervek. (10–11. kép)

A latin kereszt alaprajzú, egyhajós templomok vannak többségben az egész, megjelent tervanyagot tekintve. A bírálat alapján szintén ebbe a típusba tartozik két továbbioteles pályamű is.⁶⁷ Felekezetileg szinte homogén csoportot alkotnak, csak egy terv szól evangélikus templomra,⁶⁸ a többi katolikus. A puszta templomok pályázatánál egységesnek tekinthető ez az alaprajz, a tervezők többsége ezt a formát tartotta megfelelőnek a feladatra.

Tulajdonképpen a két görög kereszt alakú terv is ide sorolható:⁶⁹ mindkettő esetében a keleti száron kívül van elhelyezve a szentély, melléktere a keresztházhoz csatlakozik. A szentélyen kívül az előcsarnok is meghosszabbítja a hossz tengelyt, ebből adódóan vesz a centrális kialakításból, és hosszított alaprajzúvá válik.

Egy szegényebb vallásos közösség számára tervezett plébániatemplom esetén feltűnő, hogy ennyi tervező ragaszkodott a keresztházhoz, akár az ülőpadok kihagyásával is alkalmazva a megoldást.⁷⁰ Térhasználati oka nincs, esetleg jobb belátást biztosíthatott a közel ülők számára, az alkalmazás oka mindenképp az épülettípushoz kötődő konvenciókban található meg.⁷¹ A térformában is megjelenő formai idézetek többségéhez társultak a historizáló

10. Kétraktusos alaprajzi megoldások: A: Foerk Ernő – Sándy Gyula: Kéthajós, telespes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 11 – B: Miklós Ede: Luther A, telespes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 10

külső jegyek is: a keresztengelyes templomok egy kivétellel⁷² mind neogótikusak.

A hat egyhajós terv közül négy a legkisebbek közé, a 8–900 fős egyházközségeknek készült templomok kategóriájába tartozik. Ugyanazzal az építészeti problémával küzdenek, a szentély melletti terek megoldásával. (9. kép)

Bár a pusztai templomok pályázatára érkezett tervek hosszabb, keskenyebb elrendezésükkel és középre helyezett tornyukkal világosan elválnak a kisebb, telespes pályaművektől, közös bennük, hogy csak kevés pályázónak sikerült jól kapcsolni a sekrestyének vagy egyéb célra szánt melléktereket. Szervesen kapcsolódó megoldásból négy érkezett be, amelyek közt van az egyetlen olyan katolikus templomterv,⁷³ amelynek két traktusa van. Ezzel a szokatlan megoldással sikerült elhelyezni nyugati helyett a déli oldalra a bejárati csarnokot és a melléktereit, egy csapásra megoldva a keskeny hajóból adódó problémát, hogy a szentély körül csak egy helyiségre volt szükség, de egy használható méretű előkészülő tér kilógott a hajó oldalsíkjaiból. Ugyanígy a bejáratnál sem volt szükség egy ekkora méretű templomnál szimmetrikusan elhelyezendő két helyiségre, elég volt egy is a toronyaltnak.

Művészettörténeti Értesítő 70 (2021)

Schneider Iván és Szilágyi János is szimmetrikusan helyezett el mellékszentélyeket tervein, közös bennük, hogy oldalkápolna-terekkel szegélyezik a két hosszanti falat. Ez Schneider tervén egyértelműbb, míg Szilágyinál csak a templomterbe helyezett támpilléreket jelenti, egyiknek sincs funkcionális oka. Ahogy a keresztengelyek esetében is olyan építészeti megoldást láttunk, ami csak formai idézet volt, itt is ez lehet a helyzet, a nagyszombati jezsuita templom hatására alakult típus emlékezete jelenhet meg.

Az egyhajós tervek közt érdekes alkategória a karzatos elrendezésűeké. Két 8–900 fős református közösségnek szánt terv ilyen,⁷⁴ amely megjelent, további három református⁷⁵ és két evangélikus, publikálatlan pályaműnek is ilyen volt az elrendezése a bírálókat szerint.⁷⁶ (10. kép)

A megjelent református terveknek két párhuzamos, hosszanti traktusuk van, amely alaprajzi formában hasonlóná teszi őket Foerk Ernő–Sándy Gyula: „Vakolat” jeligés katolikus tervével. Azonban Foerk–Sándy és Miklós Ede református templomtervén karzatok vannak, nem a melléktereket szervezték az építészek a főhajó mellé. A két terven a szentély is hasonlít a katolikusra – Miklós tervén

egy melléktér is van mellette. Az elrendezést alaprajzi formái idézetnek tekintjük, hiszen a református liturgiában nem lenne rá szükség. Különbség azonban, hogy a karzatos terveken a földszinti és az emeleti terek sincsenek egymástól optikailag nagyon elzárva, úgy mint olyan elrendezésnél, ahol a bejárati csarnok és a két melléktere egymással nem átjárható. Ezeknek a protestáns terveknek az elrendezése a bírálók és a pályázók ellentétes álláspontját tükrözik, amit a következő fejezetben fejtünk ki.

A hosszanti tengelyt nem csak az egyhajós protestáns templomoknál lehet felfedezni, hanem a *centralizáló* alaprajzoknál is. (12., 13. kép)

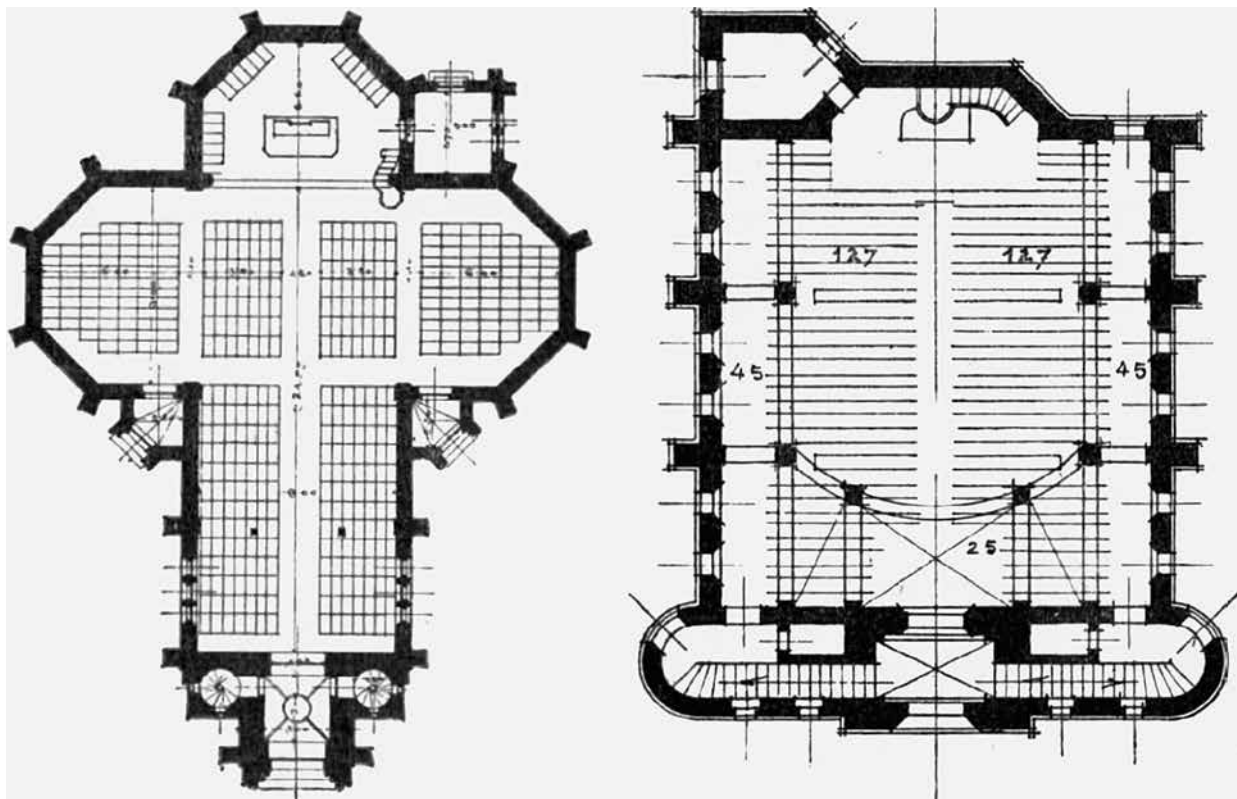
Ezzel kapcsolatos a két protestáns felekezet közti építészeti szempontú különbség, amelyet megfigyeltünk: a megjelent evangélikus terveknél alapvető szervező erő, hogy az építészek a longitudinális és a centralizált formát próbálták egységesíteni. A református terveké pedig az, hogy a híveket hogyan helyezték el a liturgia helyszínei körül. (11. kép)

Bár mindegyik pályaműnek van hossz tengelye, sőt többnyire „szentély”-tere is, ennél a típusnál valamelyest kísérletezőbbek voltak az építészek, és megjelent az előadóterem-szerű⁷⁷ megoldás is.⁷⁸ Törekedtek a liturgiai eseményeket a terek szervező erejévé tenni, amelynek egyik jele, hogy minden protestáns tervbe be vannak rajzolva a széksorok

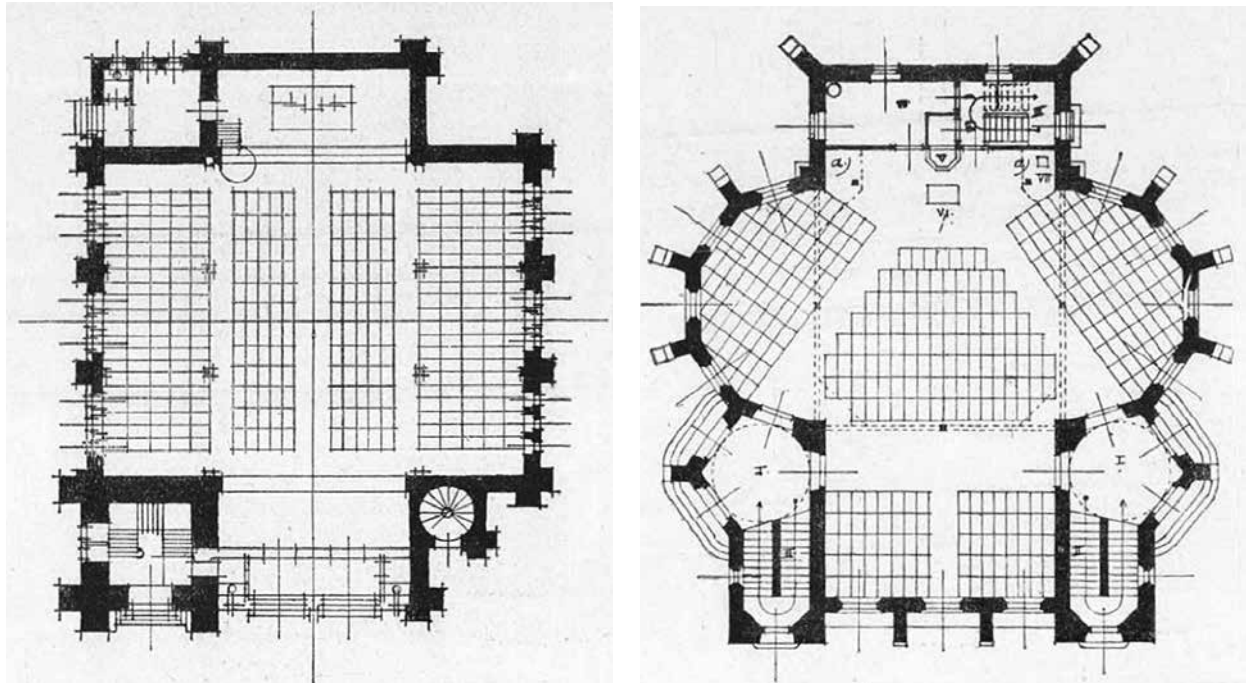
– a katolikus templomterveken előfordul, hogy fel sem tüntetik a padokat. Az egyetlen kimondottan nem hagyományos alaprajzú terv fő szervező elve is a padok berajzolásával vált egyértelművé: Schneider Iván: Miatyánk jelíges tervének központi terében az ülések egyenlő szárú háromszög formában vannak elrendezve. Ehhez átlósan kapcsolódnak a karéjos keresztházban a padosorok, és az őket elválasztó folyosó egyenesen az emeletes szószékre és előtte az úrasztalra mutat. Hatalmas, nyolcszögű kupolatér zárja a középrészt.

A protestáns templomokhoz készült alaprajzokon a hossz tengelyesség mellett más hagyományos eszközök is megfigyelhetők: a szentély helyén és részben funkciójában megtartott terek és mellékterek is jellemzőek. Még a leginkább centrális terven is – Riemer Márkus: „Exelsior” jelíges művén –, ahol egyedülként középre került az úrasztala, a szószék, a torony két oldalán lévő lépcsőházak kápolnákra és sekrestyékre emlékeztető tömegformát adnak.

Ahogy a katolikus templomok tervein, a szerves kapcsolódás itt sem sikerült mindig.⁷⁹ Azok az alaprajzok, amelyek kevésbé idézik meg a katolikus templomokét,⁸⁰ a külsőben egyszerűbbek. A tervezők historizáló stílusjegyeket is használtak,⁸¹ de az egyértelmű gótizálástól tartózkodtak. (11–12. kép)

11. Evangélikus és református templom jellegzetes alaprajza: A: Bánszky Mihály: Luther, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 6 – B: Miklós Ede: Reformáció, telepes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 21

12. Centrális megoldások református templomokra: A: Károlyi Emil: (Vörös pont kék körben), telespes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. – B: Schneider Iván: Miatyánk, telespes templomok. Magyar Pályázatok II. 1904/3. 12

A bírálatok szövegei mint az építészetről való írás, közgondolkodás forrásai

Az 1900-as évek első évtizedének közepe mind tervezésben, mind a szöveges értékelésben egy köztes állapotot mutat, ahogy azt már korábbi kutatásunkban is megállapítottuk.⁸² Olyan átmenetiséget látunk ebben az időszakban, ahol már megjelennek a szigorú historizmustól távolodó törekvések a tervezésben, a térbeli leírások a bírálatokban, de az első világháború előestéjére jellemző egyéni stílusok vagy professzionális írásmód még nem alakult ki. A két pályázat bírálata nem ugyanolyan mélységű, vagy szemléletű. Szakemberek által írt szövegekre több forrásunk van, hiszen azok gyakran jelentek meg a szakajtóban. Ezekre a korabeli, építészekről származó írásokra jellemző, hogy nagyon gyakorlatiasak, és csak a megvalósítással, a feladatnak való megfeleléssel foglalkoznak. Ilyen a telespes templomok jegyzőkönyve is.

A kritika szempontjai, amelyet a bírálók követtek, jól kiolvashatók a tervanyagok értékelésénél, külön kezelhető, ha a bírálók értékelhetetlenek tartották a pályaművet. Ezzel a lesújtó ítélettel csak háromszor éltek, ami 64 pályamű esetén igen jó aránynak mondható. A megjegyzésekből rekonstruálni szerettük volna, hogy milyen ideáltípusokhoz hasonlították a bírálók a pályaműveket, de a pozitív kép kialakításához nem rendelkezünk elegendő információval. Sok volt a nem igazán építészeti

jellegű megjegyzés, azaz a pályázók figyelmetlenségéből származó hiba. Összesen 23 alkalommal talákoztunk ilyen kritikával. Igen konkrétak a szerkezeti kritikai megjegyzések is – 21 van belőlük –, leginkább statikai problémákat, fedélszerkezeti hiányosságokat olvastak le a tervekről. Sok esetben a bevilágítással lett volna probléma a zsúrorok szerint. Legtöbbször az építészeti megoldásokat kritizálták – ahol az alaprajzi elrendezés, tömegek nem voltak megfelelőek –, ilyen megjegyzésből 33 is van. Ilyenek például, ha bizonyos helyiségek nem voltak a megfelelő helyen, nem kapcsolódtak szervesen egymáshoz, vagy túl bonyolult a sikeredett elhelyezésük. Építészeti szempontból bírálták, ha a tömegeknek rossz volt az elrendezése, vagy nem illett össze a belső és a külső kialakítás. Ehhez nagyon szorosan illeszkedik az arányok kérdése, amelyet majdnem hússzor jegyeztek meg a bírálók. Ez nem csak azt jelentette, hogy a kiíráshoz képest túl nagyra sikerült a templom, hanem egyes részek aránytalanságát, vagy egy esetben a részletképzésre tették ilyen megjegyzést. Ez a leginkább képlékeny kategória, abból a szempontból, hogy ezt többnyire „ránézésre” tudták az építészek, nem számarányok alapján; és utólag is ezt a legnehezebb a források alapján megítélni.

A harmadik fontos kérdéskör a stílusra tett megjegyzések, ebből 22 van. Ez nem csak a részletképzésre, hanem megfelelésre, a stílus szellemére vonatkozó megjegyzések kategóriája, ide tartozik

az is, amikor a feladat komolyságához nem illőnek tartották magát az elrendezést,⁸³ egy alkalommal azzal a megfogalmazással, hogy „Alakilag azonban a templom általános fogalmától meglehetősen eltávozik”.⁸⁴ Három megjegyzés vonatkozott a falusias jellegre, ebből kettő kritika, hogy túl díszes a terv. Egy alkalommal – talán dicséretként – azt jegyezték meg, hogy „[a] tervező teljesen gyakorlati szempontból fogta fel a feladatot és már meglevő egyszerű falusi templomok nyomán halad”.⁸⁵ Két alkalommal olyan megjegyzést is tettek, amelyek a stílusbeli invenciót érintették, pont ellentétes előjellel: az egyik esetében kritizálták a szerzőt, hogy mentes mindenféle újítástól, és csak a begyakorolt formákat ismétli,⁸⁶ míg a másik esetben az útkeresést tartották eredménytelennek: „az a törekvése tervezőnek, hogy a régi formák kiküszöbölésével újabb alakítást létesítsen, sem az alaprajzi, de különösen pedig a homlokzati kiképezésben eredményre nem vezetett”.⁸⁷ Bár ezt a tervet nem publikálták, az elérhető atipikus tervanyagot elemezve hasonló megállapításokat tettünk, így ez a megjegyzés több mint száz év távlatából is igaznak bizonyul.

A stílus alapvetően mankónak, viszonyítási pontnak tűnik: az építészek „beárazták” őket költségkeret és tervezési feladatok szempontjából is, például a gót stílus több tervezési munkát igényelt, a felhasználó kőanyag is drágább volt.⁸⁸ A stílus abban is segítséget nyújtott, hogy időszakra kialakult egy széles körű konszenzus a szakma és a közönség részéről, hogy mit jelölnek az épületek, például milyen a „templomnak kinéző templom”.⁸⁹ Ahogy a részletképzésben nem voltak mindig stílustiszták a megoldások, térformálásban sem. A teóriában is képzett, sokszor tanító építészek ezt pályázatok esetén megbírálták, szóhasználatukban: a pályázónak nem sikerült megértenie a stílus szellemét.⁹⁰ A templomépités hosszú hagyománya és a funkció térbeli igényeinek nagyjából változatlanlansága miatt ezt jobban számon lehetett kérni, mint egy újabb épülettípusnál. Építészetelméleti témákat nem vetettek fel olyan bírálók sem, akiknél ez akár elvárható lett volna, mint Pecz Samu vagy Schulek Frigyes. Nemcsak a bírálók, de a szakrális építészet miatt is kézenfekvő lett volna. Feltűnően kevésszer, mindössze hét alkalommal jegyezték meg a liturgia és az építészet kapcsolatát. A kérdés nagyon gyakorlati szempontból jelenik meg és nem is nevezik nevén, csak mint „a vallás igényei” vagy „szükségei” tűnnek fel. Felekezeti szempontból nincs eltolódás egyik irányban sem, három református,⁹¹ egy evangélikus⁹² és három római katolikus⁹³ pályaművet kritizáltak meg ebből a szempontból. A római katolikus templomok esetében nem fej-

tették ki bőven, mit tartanak hibának – Schuldner Miklós–Wannenmacher Fábián „In nomine Patris” jeligés tervénél konkrétan meg sem nevezik, így csak valószínűsíthetjük, hogy a sekrestyét hiányolták –, egyértelműnek, közkeletű tudásnak gondolták a liturgiai ismeretet.

A protestáns építészet szükségleteit azonban a pályázók következetesen ellentétesen öntötték építészeti formába, mint ahogy azt a zsűri gondolta. Mindhárom értékelt református terv egyhajós, egyik oldalán karzatos elrendezésű. Az ellentét az oltárként kezelt Úrasztala elhelyezésében állt: a zsűrörök azt tartották helyesnek a református templomok esetében, ha a középtengelybe került.⁹⁴ A pályázók azonban a hajó középtengelyébe helyezték, a karzat figyelembevétel nélkül. Az aszimmetrikus elhelyezkedést a zsűri kifejezetten evangélikus elrendezésnek tartotta.⁹⁵ A kifogásolt evangélikus terven is az oltár és a szószék helye nem volt megfelelő a bírálók szerint, itt a centrális elrendezés miatt tették volna máshova, bár azt hogy hova, azt nem tették hozzá.⁹⁶ Az derült ki tehát, hogy a református és az evangélikus építészet különbségeiről nem volt konszenzus, hiszen Sándy Gyula és Foerk Ernő terveit is kritizálták, akiknek már megvalósult templomépületeik is voltak, oktattak is.

Szaknyelvhasználatban egységes a telepés pályázat bírálói szövege, nincs benne ellentmondás, de apró különbségekből látszik, hogy több ember munkája.⁹⁷ A jelzők szinte állandóak, és a korra jellemzőek: alaprajzra és architektúrára is használják a mesterkéltséget, erőszakolt szavakat, amelyeknek ellentéte az organikus-szerves. Gyakori még egy ellentétpár, a harmonikus, egyöntetű és ezzel szemben a zavaros, keresett. Utóbbi bonyolultat, rafináltat jelentett, és főleg alaprajzi megoldásokra használták. A szóhasználatra ezért tartottuk érdemesnek felhívni a figyelmet, mert az Egylet sokat foglalkozott a magyar építészeti szaknyelv megteremtésével. Elsősorban nem a leíró szavak álltak a figyelmük középpontjában, hanem az alaktan, szerkezetek nevei stb., így az építészeztől való beszédet főként publikációkon keresztül, példamutatással fejlesztették, és a rendszeresen publikáló építészek szövegei határozott professzionalizálódást, lendületes fejlődést is mutatnak 1914-ig.⁹⁸ Az itt említett szópárok gyakran megjelentek, és kevés kivételtől eltekintve ma is értjük őket, bár nem használnánk építészeti leírásokban. A koherens szaknyelv kialakításában a publikáló, tanító, egyleti életben aktív bírálók élen jártak, különösen Schulek Frigyes, aki egységes nevezék-tannal is próbálkozott, bár sikertelenül.⁹⁹

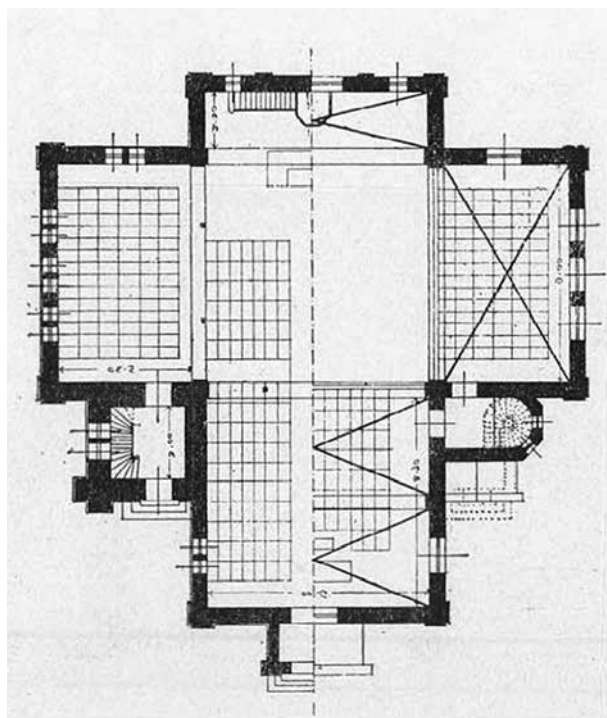
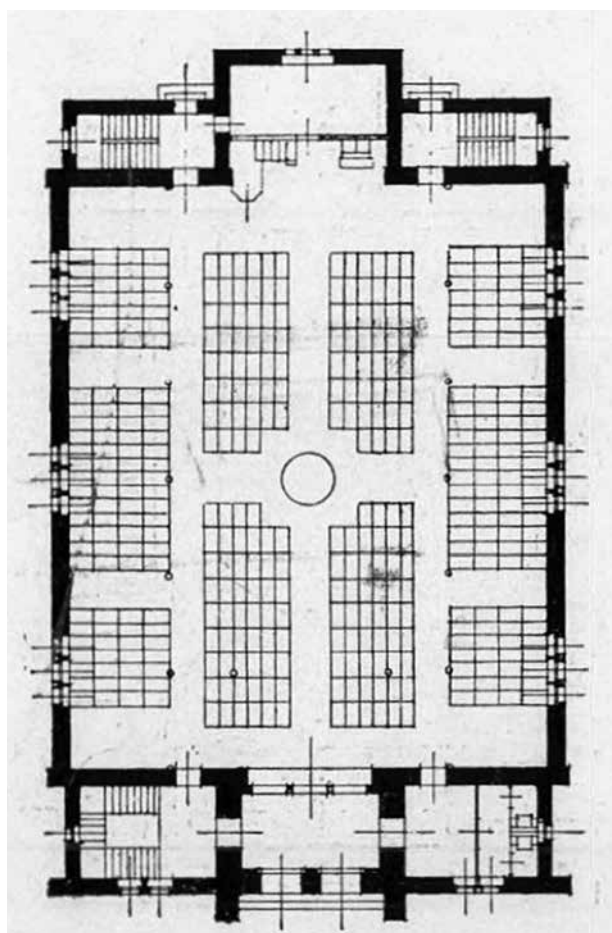
A pusztai templomok bírálata lényegesen rövidebb, építészeztől kevesebb szó van benne, mint a költségvetésről.¹⁰⁰ Állandó jelzői a sikerült alaprajzi

megoldás és a nyugodt arányú kiképzés. Nem építészeti jellegű jelzőkkel bővíthetett a leírás mint kiváló, csinos gót. A kiírásba ugyan nem került bele, de a bírálatban szerepel a festői jelző, amelynek a fokozása, hogy a tanyai templomnak megfelelő, kiválóan jellegzetes kiképzés.

Az építészetben laikusok szempontjaiba kivételes betekintést nyújt, hogy az érsek titkára, dr. Révay Tibor a pusztai templomok terveit jegyzetekkel látta el.¹⁰¹ (14. kép) Következetes, amit nézett – berajzolta a látószöveget, hogy kiderüljön mennyi holttér van az oltárra fókuszálva –, de amit szövegese meg is jegyez, az már nem annyira. Például, hogy jó helyen vannak-e az ablakok, csak Ligeti Ferenc „Ima” jellegű tervén kifogásolta. Más tervekre is pár praktikus szempontú ellenvetést vetett papírra, jelölte, ha szerinte nem volt jó helyen támpillér, nem szükséges a szélfogó, külön helyiség a lépcsőfeljártnak, többkaros lépcső, ezek mind költség-szempontú szemléletre utalnak.

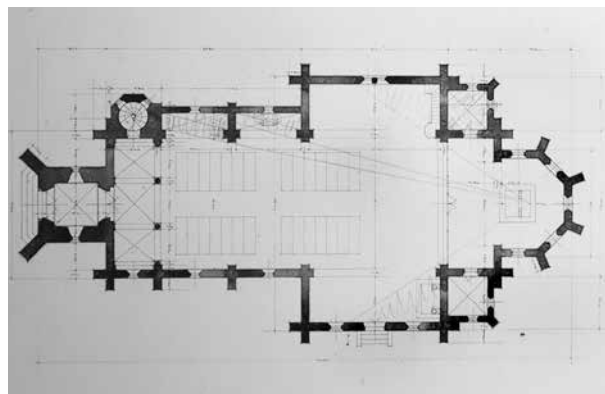
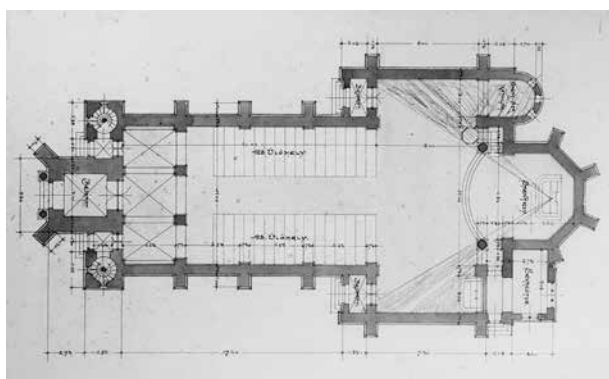
A bírálatok tekinthetőek az építészeti kritika egy kezdeti fokának, ami még ha szakmai is volt, volt hova fejlődnie. A bírálat és az építészeti kritika

voltaképpen már a 19. század végén, a 20. század elején is különböző műfajok voltak, bár utóbbira magyar példánk gyakorlatilag nincs. A komplexebb szempontú kritika mellett napjainkig megmaradt a praktikus szempontú bírálat szövegahagyomány. A műfaj fokmérője mindig az objektivitás volt, amely kikezdetlenségét is adja. Az objektív, szakmai szempontú bírálat biztosította a döntés megkérdőjelezhetetlenségét a nem nyertes pályázók közt is. Az egyes pályaművek szakmai alapú bírálatának megóvása nem is volt jellemző, csak egy építész ismerünk, aki publikálta ellenvéleményét, az Építő Ipar rendszeres szerzője, Magyar Vilmos a budai zsinagógapályázat kapcsán.¹⁰² Ilyen építészeti vitába csak kevesen mertek volna bocsátkozni, amelynek egyik oka a bírálók szakmai tekintélye volt, de ezen kívül az a szikárság is szerepet játszott, amely a műfaj sajátja. A bírálók azért is törekedtek erre, mert nem maguk választották a témájukat, hanem írniuk *kellett* a pályatervekről. Többnyire érzelmi kötődés nélkül írtak a tervekről, ami élesen elválasztja a bírálatokat a kritikáktól. (13–14. kép)

13. Centrális megoldások református templomokra: A: Riemer Márkus: *Exelsior*, telepes templomok. *Magyar Pályázatok II.* 1904/3. 17 – B: Walch Viktor – Borsos József: *Szeretet*. *Magyar Pályázatok II.* 1904/3. 19

14. A szabadkai pályázatra Ybl Lajos által készített: Glória és Károlyi Emil: KE jellegű tervének alaprajza, rajtuk dr. Révai Tibor jelöléseivel; a látószög vonalaival és az általa szükségtelennnek, rossznak tartott térrészek besatírozásával:
A: Károlyi Emil: KE, pusztai templomok. KFL VIII.3.a. 11/h – B: Ybl Lajos: Glória, pusztai templomok. KFL VIII.3.a.14.

III. KONKLÚZIÓ

A pályázati kiírások alapján megállapíthatjuk, hogy a megrendelő szervezet az első ránézésre hasonló feladatokat is markánsan különbözően kezelte. A Földművelésügyi Minisztérium pályázata hangsúlyosan ötletpályázat volt, könnyített feltételekkel, amelyre rendkívül sok pályázat érkezett be. Az elvárásokat az építész érdekképviselet bevonva alkották meg, és az értékelést is tisztán szakmai szempontok vezérelték a legnagyobb szervezet, a Magyar Mérnök és Építész-Egylet küldötteinek részvételével. A Kalocsai Érsekség inkább segítséget kért egy kisebb építész szervezettől, a Magyar Építőművészek Szövetségétől, de a végeredménybe már nem engedték őket beleszólni, kínosan ügyelve arra, hogy ne sértsek meg őket.

A nagyságrend meghatározása volt az első lépésünk a tervanyag csoportosítására, és ugyan különböző paraméterekkel voltak megadva a méretek, de az összes vizsgált terv maximum ezer főt befogadó templomra szól.

A megjelent tervrajzokat elemezve a terveket egy tipikus és egy kisebb, atipikus csoportba osztottuk. A tipikus csoport esetén megállapítottuk, hogy a historizáló hagyományoktól nem tért el a legtöbb pályázó, és a leggyakoribb a közép- vagy oldaltornyos, kora középkori átmeneti stílus neo változata. A falusi templom jelleget pedig egyszerűsítéssel érték el. Az atipikus terveknek ezzel szemben van egy naiv jellege, amelyet a korszakban leginkább a „festői” kifejezéssel írtak le. Óvatos kísérletezés jellemzi őket, és a tipikus formáktól eltávolodva a siker kulcsa a saját a kézjegy magabiztos megtalálása volt. A neogótikus stílusú tervek abszolút túlsúlya jellemző mindkét pályázatra, a falusi, népművészeti jellegű díszítés is csak egy terven látható, valószínűsíthetően abból

az indíttatásból, hogy a falusi jelleghez való igazodás szerepelt a kiírásban.

Az alaprajzi jellegzetességeket vizsgálva megállapítottuk, hogy a homlokzatokon megfigyelhető atipikus vonások mellett az alaprajzok nem hoztak újításokat, és igen konzervatív természetű volt a jellemző. A katolikus templomok esetében ragaszkodtak a tervezők a keresztházhoz, legalább gesztusszerűen. Kevés esetben, de mellékkápolna-terek is megjelentek, amely szegény mezőgazdasági munkások egyházközsegeiben nem túl adekvát. A protestáns templomok esetében is jellemző, hogy a hagyománytisztelt olyan formai elemekre is kiterjedt, amelyre a szertartások nem adtak okot vagy magyarázatot. A 18. század végétől élő hagyomány követése figyelhető meg; a 16–17. században tiltott, a templomokat meghatározó, a katolikus templomokat jellemző építészeti formákhoz ragaszkodtak – ilyen volt a szentély és a körülötte elhelyezett mellékterek. A jobban sikerült pályaművek jellegzetességei a kevésbé sikerültekhez képest minden esetben a mellékterek szerves megoldásaiban foghatók meg.

A bírálati jegyzőkönyvek szövegét elemezve szembeszökők voltak az Egylet és az Érsekség által kiküldött zsűri közötti tudás- és gyakorlatbeli különbségek, így több lehetőségünk nyílt a telep templomok bírálatából következtetéseket levonni. A hosszabb, szakmaibb bírálatokat részletesen elemeztük, azzal a céllal, hogy a kritika szempontjait összegezve a megjegyzésekből rekonstruáljuk, hogy milyen ideáltípusokhoz hasonlították a bírálók a pályaműveket. A rekonstrukcióhoz nem rendelkezünk elegendő információval, de azt állapítottuk meg, hogy a zsűrinek nagyon határozott elképzelése volt arról, mi számít jó megoldásnak, és mi tér el ettől. A megjegyzések jellemzően az

építészeti megoldásokra és az arányokra vonatkoztak, amelyek gyakorlatias szempontból állapították meg, hogy a terv a funkciónak megfelelőre és jól használhatóra sikerült-e, vagy sem. A funkcionális megfelelés a bírálatban azonban némileg elválasztható a stílusbeli és a liturgiai kérdésektől. Ebben csak részben volt széles körű konszenzus: a stílus esetében – az alaprajzhoz hasonlóan – az elismerés akkor járt a pályázónak, ha a választott stílust szervesen használta és jól megértette, mindegy, hogy tipikus vagy atipikus jegyeket használt. Azonban a liturgiát érintő kérdésekben nem volt egyetértés, és

az, amit a tekintélyes zsűri, Schulek Frigyes és Pecz Samu jó megoldásnak gondolt, nem ugyanúgy tartotta helyesnek még az elismert építészpáros, Foerk Ernő és Sándy Gyula sem.

Eredményképp tovább erősítettük azt a feltételezésünket is, hogy az 1900-as évek közepén átmeneti állapot jellemezte a szakrális építészetet. A historizáló forma- és térképzés meghatározó többségben volt, de megjelentek egy az 1910-es években kiteljesedő épülettípus jegyei is. Ez az átmenetiség egyben az építészetéről szóló szakmai szövegekben is megfigyelhető.

JEGYZETEK

¹ M. kir. földművelésügyi miniszter: Pályázati hirdetés. Az államkincstár által létesített telepítvényeken felépítendő templomok tervrajzainak elkészítésére. Budapest 1902. Megjelent: Magyar Pályázatok II. 1903/3., 2–3.

² 1894-ik évi V. törvénycikk a telepítésről. Részletesen I. Antal Tamás: Az állami telepítések jogi szabályozása Magyarországon a dualizmus korában, különös tekintettel a Délvidékre. Acta Universitatis Szegediensis CXIV. 2012/1, 5–32. (A továbbiakban: Antal 2012.)

³ A telepítés céljáról: Keszeg Vilmos: XX. századi betelepítések (Detrehemtelep). In: Kisebbségkutatás XV. 2006/2., 260–294.

⁴ A nemzeti kérdés olykor olyan fontossá vált, hogy a hozzátelepítésekben a békés együttélés érdekét is felül tudta írni. Például Temesrékán a meglévő település azt kérte, hogy a helyi zsellérek és szegényebb kisbirtokosok közt osszon földet az állam, azonban a telepítő nem akarta tovább erősíteni a német nemzetiséget, így inkább magyar gazdákat telepített le főleg Torontál és Temes vármegyéből. A község inentől kezdve éles ellenállást fejtett ki, a helyi „önkormányzati” feladatokat nem akarta ellátni, azonban az állam nem engedett és „a község kárt vallott a harcban”. Lovas Sándor: A legújabb állami telepítések Magyarországon. Budapest 1908, 117–118. (A továbbiakban: Lovas 1908.)

⁵ Egyházi élet. Pesti Hírlap, 1909. szept. 15., 7.

⁶ 1873. évi XXII. tc., amely „önkéntes megváltás esetén tulajdonosokká tette azon haszonbéres telepeseket, akik a volt földesúri szabad rendelkezés körébe tartozó, nem úrbéres földeken telepedtek meg”. Antal 2012, 8.

⁷ „Minden újonnan telepített községnek akkora területtel kell bírnia, hogy azon legalább 150 gazdálkodó telepes elhelyezhető legyen. Hozzátelepítés alatt valamely már létező községnek telepítés útján legalább 10 oly telepes családdal való megnagyobbítása értendő, melyek mindegyike legalább 10 hold területtel fog birni.” 1894-ik évi V. törvénycikk a telepítésről I. rész 2. §.

⁸ Hatósági engedéllyel csak Zichy János nagylángi birtokán létesült egy telep, Jánosfalva. Lovas 1908, 6.

⁹ Antal 2012, 5–6.

¹⁰ A pusztaban élő hívek a Tavankúton járó szabadkai polgármesternek „nyilatkoztak oda”; ha a protestánsoknak, akik csak egy éve laktak ott, van pénz imaházra, akkor nekik miért nincs, pedig ők fizetik az adó nagy részét.

Ezen kívül elhangzott, hogy ha csak ezen a településen épített templom a város, akkor nekik nem kell, de ha mindenhol épül, akkor a téglát mindenhol előállítják majd hozzá. Kalocsai Főegyházmezei Levéltár (a továbbiakban: KFL.) I.1.b Plébániai iratok 259. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1881–1902. 4959. sz. levél püspök, érseki helynök úrnak, 1900. szept. 26. Becsátolt irat: 1900. okt. 8.

¹¹ A tervezettség foka a két világháború közt már kritika tárgyává vált: I. Padányi Gulyás Jenő: A telepítés mint mérnöki feladat. Építő Ipar. Építő Művészet LVI. 1932/23–24., 93–94; és Antal Dezső: A telepítés műszaki vonatkozásai. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye XLVII. 1933/13–14., 73–85.

¹² 1894-ik évi V. törvénycikk a telepítésről. I. rész 2. §. Lovas Sándor azt is közli, hogy bár a törvényben ez a szó szerepel, de nem volt ingyen a köztelek sem, beépítették a telepek telkeinek árába. Lovas 1908, 7.

¹³ 1894-ik évi V. törvénycikk a telepítésről. I. rész 9. §.

¹⁴ A lakóházak felépítésének módja nem volt egységes, volt ahol követniük kellett előre meghatározott tervet: „7. Minden telepes köteles a neki jutó belső telken kijelölendő helyen lakóházát s a szükséges gazdasági melléképületeket a földművelésügyi miniszter úr által megállapított terv szerint felépíteni, [...]” (Nagyszármási telepítési okirat, Lovas 1908, 369.); és volt, hogy csak a meglévő építési szabályozást kellett betartani. (Igazfalvi telepítési okirat, Lovas 1908, 353.). Szilágy, Bálincz, Marosludas esetében pedig a telepeket már lakóházakkal együtt adták át.

¹⁵ Az 1900-ban készült népszámlálás szerint az összes népességben 9,9 millió fő volt a számuk (a görög katolikusokkal együtt már több mint 11 millió fő). A református felekezet csak 2,4 millió főt számlált. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása 1. A népesség általános leírása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat 1. Budapest 1902, 7.

¹⁶ Brenner Márton: Magy. kir. kincstári és állami telepítvények átnézeti térképe, Budapest, 1904. március 15., 1:1 265 000, 74 × 60 cm. Magyar Nemzeti levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) S 167-No. 50/1–78. (Brenner Márton 1895 óta volt a Földművelésügyi Minisztérium Műszaki Hivatalában felmérési mérnök. Pesti Napló, 1895. április 24. 4.)

¹⁷ A hívek számával együtt, kategóriánként: I. kat. 2. Fakert, lakossága német, r. kat.; 4. Meggyesbodzás, zselérek, ev.; 14. Beka, hozzátelepítés Magyarcsanádhoz; vegyes; 15. Dombiratos: r. kat. imaház; 17. Kiskirályhegyes: r. kat.; 18. Köveg: r. kat, imaház; 26. Végegyháza: r. kat, imaház; 28. Kiszszentpéter: r. kat. imaház; 29. Kistelep: r. kat. imaház; 32. Mészdorgos: gr. kat.; 36. Keglevichháza: r. kat. imaház; 39. Ószentiván: r. kat. imaház; 41. Térvár: r. kat. imaház, 42. Ujhely: r. kat. imaház II. kategória: 44. Gyorok, hozzáépítés: r. kat; 48. Déva, hozzáépítés: r. kat; 49. Vajdahunyad, hozzáépítés: r. kat; 50. Bethlenháza: r. kat; 51. Bodófalva: ref., 52. Istvánfalva: r. kat; 53. Szapáryfalva: ref. imaház; 54. Gizellafalva: r. kat, imaház; 55. Józseffalva: r. kat. imaház; 57. Vadászerdő: ref; 59. Felsőmuzslya, hozzáépítés: r. kat. Brenner i. m. (16. j.)

¹⁸ Lovas 1908, 18–19.

¹⁹ Lovas 1908. 215., 235–236. Lovas szándékosan rejti el a szövegben, hogy a római katolikus volt a legkisebb közösség a településen, és túlnyomó többségben voltak a gr. keleti és az izraelita vallásúak.

²⁰ Lovas 1908. 233.

²¹ I. m. (10. j.)

²² Események összefoglalása egy levélben: KFL.I.1.b Plébániai iratok 259. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1881–1902. No. 6873/1902. A szállási templomok építése ügyében... Császka György érsek úrnak, 1902. dec. 24.

²³ Orczy Béla, mb. belügyminiszter, őfelsége szem. körüli min. 1888. máj. 29-én kelt levele, KFL.I.1.b Plébániai iratok 252. ND Szabadka, Szent György-plébánia, polgári kori iratok, 1867–1900.

²⁴ Székely Márton – Marótyz Katalin: Magyar közigazgatási épületek pályázatai a dualizmus korában: Stílus-irányzatok Földművelésügyi Minisztérium 1907-es átépítési tervpályázatán. Építés-Építészettudomány XLVII. 2018/1–2, 103–133.

²⁵ Az 1880-as évek közepétől részt vett különböző bizottsági feladatok ellátásában az Egylet tagjaival, különösen a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ülésein, hiszen ott rendszeresen írta a jegyzőkönyvet; az 1893-as Mérnök-bálra is ellátogatott. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 1893, 29–30.

²⁶ KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 3082/1903. Révay Tibor levele ifj. Bobula Jánosnak, Kalocsa, 1903. március 20.

²⁷ Az egymással váltott levelekben ennek nincs nyoma, de dr. Révay Tibor Szövetségnek küldött levele a megkeresés után fél évvel íródott (az iktatott példányon 1903. szeptember 16. szerepel). A javaslatételre a Szövetség igazgatósága pedig Bobulát jelölte ki, mellé Jámbor Lajost és Márton Ákóst. KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 5271. sz. 1903. október 18. Marton Ákos levele dr. Révay Tibor urnak, Budapest, 1903. október 31.

²⁸ Magyar Építőművészek Szövetségének levele Császka György kalocsai érsek úr főtisztelendő titkári hivatalának. Budapest, 1903. november 12. KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 6215. sz. iratban.

²⁹ Kikindai Aladár: Tervpályázati hirdetmény. Szabadka város határában, künn a pusztákon építendő két temp-

lom tervére. Kalocsa, 1903. december 15-én. Megjelent: Magyar Pályázatok II. 1904/7, 2–3.

³⁰ KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 406. sz. 1904. január 17. Szabadka. A templomtervek hirdetési díja 202,13 korona kiutalványoztatik.

³¹ Építő Ipar (40 korona, egy alkalommal, ¼ oldalon), Vállalkozók lapja (32 korona, egy alkalommal a tervpályázati hirdetmények közt), Magyar Pályázatok (40 korona, egyszeri megjelenés), Budapesti Építészeti Szemle (50 korona, egyszeri megjelenés). KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 406. sz. iratban, folio nélkül.

³² I. m. (27. j.)

³³ KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 1904. január 17. Szabadka... iratban Magyar Pályázatok szerkesztősége Kikindai Aladár mérnök úrnak, 1903. december 16.

³⁴ Lamping Ádám fia pályázott *Ave Mária* jeligével, és fényképet is küldött Mailáth Gustáv Károly erdélyi püspöknek, aki továbbította az ajánlást a kalocsai érseknek azzal a megjegyzéssel, hogy a fiú ügyesen dolgozott Somogyban és Baranyában. Az iraton válaszként az szerepelt, hogy „a bíráló bizottság jelentése váratik”. A felbontott jeligés levelek közt nincs ilyen építész, a zsűri jegyzőkönyvében sem említik. KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 1471. sz. 1904. márc. 4. Nagyméltóságú gr. Mailáth Gusztáv püspök úr Őeminentiájának Gyulafehérvárra, Lamping Ádám, Gödre, 1904. február 29.

A másik levél Posch József vasúti építésztől érkezett, és nem valakit szeretett volna jobb helyzetbe juttatni, inkább az ellenkezőjét: antiszemita kollégájától, Thier Manótól – aki szintén részt vett a pályázaton – kapta az információt, hogy a kiírásban szereplő kitétel, amely szerint csak katolikus vallású pályázók vehetnek részt, zsidó építésszek keresztény strómanokkal próbálják kijátszani, és kéri a címet, hogy az eredményről tájékoztassa. Thier neve nem szerepel az eredményes pályázók közt, jeligéjét sem tudjuk, és nem maradt fenn ilyen jellegű csalásról forrás. KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 1663/1904. Posch József levele, Budapest, 1904. március 4.

³⁵ Székely Márton: Építészeti tervpályázatok Magyarországon 1891–1918 között. Doktori értekezés, BME Csonka Pál Doktori Iskola, témavezető: Dr. Marótyz Katalin. Budapest 2019, 22.

³⁶ Kikindai Aladár főmérnök a pályázati eredményhirdetés után a beérkezett anyagból a Tiszakálmánfalvára és Tázlárra építendő templomhoz javasolta az érseknek, hogy válasszanak terveket a bizottság által megvásárolni ajánlottakon kívül. Leginkább a minőségesebb, de a magas építési összeg miatt kizárt terveket preferálta, és a levél mellé csatolta a költségvetéseket és jeligés leveleket, hogy az érsek dönteni tudjon. Azonban az egyik, a 'Szent György legyőzi a sárkányt' jelű pályázat levele hiányzott, Kikindai mégis azt írta, hogy már szólt a szerzőnek, ifj. Bobula Jánosnak, tehát tudta, ki a tervező. A levéltárban található tervek egy része alá is van írva. KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 2124. sz. 1904. április 4., Kikindai Aladár levele főtisztelendő Érsek úrnak, Kalocsa, 1904. április 2.

³⁷ Uo.

³⁸ Újpalánka (ma: Bačka Palanka, SR). Az ismertetésben több, a pusztai templom pályázatánál is fontos szempontot említ a cikkíró: a hívók mindenhol jól láthatóság a szertartást, a stílus esetében pedig ez a megfigyelése Károlyi tervéről (a pályázaton második díjat kapott, és a megbízást, hogy átdolgozza a pályatervét): „A templom gótikus kiképzése alkalmával a tervező tekintetbe vette a falusi templom jellegét, tehát az egyszerű formák és részletek alkalmazását tartotta szem előtt, s a hatást inkább a tömeg elosztásában kereste.” Az újpalánkai templom. Építő Ipar XXVII. 1903/52., 339–341.

³⁹ A statisztikai törvény alapján 1898 és 1941 között összesen 36 kötetben jelent meg az ún. „kormányjelentés” és statisztikai évkönyv az ország közállapotairól.

⁴⁰ A m. kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, Athaneum, 1902, 125. és 1903, 128. (A továbbiakban: Stat. évkönyv.)

⁴¹ Bodófalva és Torontálújvár 1902, 128. és 1903, 113.

⁴² Stat. évkönyv 1905: „a sztancsófalvai róm. kath. templom és paplak építésére összesen 41.000 K, szilágyii róm. kath. templom céljára pedig 20.000 K államsegély utalványoztatott. A mosniczai (=Vadászerdő) ev. ref. templom és lelkészlak építése 42.000 K államsegély kilátásba helyezésével biztosított.” 119; Stat. évkönyv 1907: „Gizellafalván r. kath. templom építésére 35.000 K engedélyeztetett” 144; Stat. évkönyv 1908: „Az állam költségén Marosludason a ref. templom kibővített és berendezett, Nagysármáson pedig kijavított” 160. „Betlenházán imaház építésére 10.000 K, Hertelendyfalván ref. templom építésére 10.200 K, Nagymajláton ref. templom építésére 20.000 K, Szapáryfalván ref. templom építésére 22.636 K, Szapáryligeten r. kath. templom építésére 20.000 K” 161; Stat. évkönyv 1909: „Az állam költségén elkészült Stancsófalván a róm. kath. templom... A régi telepes községek kulturális és gazdasági téren az 1909. évben a következő támogatásban részesültek. Végegyháza róm. kath. templom céljaira 18.000 K-t, Pusztaföldvár ág. ev. templomra 10.000 K-t, Nagymajlát ref. templomra és paplakra 20.000 K-t, Szapáryliget róm. kath. templomra második részletként 20.000 K-t, Gizellafalva a templom felszerelésére 4.000 K-t, a lelkészlak és melléképületeire 26.000 K-t” 144; Stat. évkönyv 1910: „Az állam megkezdte Felsődetrehemben és Karán a református, Nevrincsán (=Nórinccse) a róm. kath. templom Stancsófalván pedig a róm. kath. templom és lelkészlak építését befejezte” 141; Stat. évkönyv 1911: „A régi telepes községek ... a bolgártelepi r. kath. templom építésére 20.000 K, az őrszentiváni r. kath. templom építésére 15.000 K, a wekerlefalvai r. kath. templom építésére 28.447 K, a pusztaföldvári ev. templom építésére 20.000 K államsegély engedélyeztetett.” 133; Stat. évkönyv 1912: „A temesrékasi templom felépítését, a nórinccsei berendezését, a karai(=Kolozska) befejezését valamint a felsődetreheimi lelkészlak átalakítását az állam pénzsegélyvel tette lehetővé.” 149; Stat. évkönyv 1913: „a kolozsarkai kath. templom befejezése, a temesrékasi róm. kath. egyházközség új templom emelésére 35.000 K-t,... régi telepes községek... róm. kath. templom építésére Újhely község 10.000 K segélyt kapott.” 132; Stat. évkönyv 1914: „A felsődetreheimi papilak átalakítására 1.325 K-t, ugyanott a ref. templom belső berendezésére 6.579 és orgona beszerzésére 2.000 K-t fordí-

tott. A kolozsarkai ref. templom építése befejeztetvén ...” 142. „régii telepesközségek... templom építésére Újhely község 10.000 K, templom és papilak javítására Kisiratos község 5.000 K, orgona beszerzésére Majláthfalva község 1.500 K segélyt kapott.” 143.

⁴³ Lovas 1908, 45.

⁴⁴ Stat. évkönyv 1910, 141.

⁴⁵ Az állami telepítések. Magyar Közigazgatás XXVI. 1908/13., 1–2.

⁴⁶ Cornelius Gurlitt: Kirchen, Denkmäler und Bestattungsanlagen. Handbuch der Architektur. Tl. 4. Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude Hbd. 8 H. 1. Stuttgart 1906, 292. (A továbbiakban: Gurlitt 1906.)

⁴⁷ „Doch darf die Kirche nicht auf das somit rechnerisch herausgefundenen ausreichende Maß beschränkt werden, da die Gemeinde sich zu einzelnen Hochämtern vorwiegend einfindet.” Gurlitt 1906, 292.

⁴⁸ Gurlitt 1906, 420.

⁴⁹ „Tóth Mihály városi főmérnököt tanulmányútra küldötte ki, aki nagyszabású részletes tanulmányában 23 magyarországi és külföldi, 1839–1904. években épült katolikus templom legrészletesebb adataira kiterjeszkedvén, a belvárosi, hívók 15.000 lélekszámúhoz arányítva, 3400 személyre 700 ülő- és 2700 állóhelylyel bíró templom tervezését javasolta, kerekaszámban 1200 m² területtel.” Bárdoss Béla: Szeged fogadalmi temploma. Építő Ipar XXIV. 1910/1, 1.

⁵⁰ A korszakban nagyon jellemzőek azok a szakmai vélemények, hogy a költségkereteket egyszerűen nem lehet betartani, és ilyenkor az volt az irányelv, hogy a legjobb és lehetőleg az értékhatárhoz leginkább közeli tervet kell díjazni. Ezt az 1905-ben, a Vallás és Kultuszminisztérium új épületének pályázata kapcsán kitört heves vitában részletesen körüljárták. Ney Béla: A kultuszminiszteri palota és a sajtó. In: Építő Ipar XXIX. 1905/27, 235; A vallás- és közoktatásügyi minisztérium palotájának tervpályázata. Bíráló bizottság jegyzőkönyve. In: Építő Ipar XXIX. 1905/28, 243–246. Különösen 243. és Zala György – Quittner Zsigmond: A vallás- és közoktatásügyi minisztérium palotájának tervpályázata. Különvélemény a bíráló határozat ellen. Építő Ipar XXIX. 1905/33., 283.

⁵¹ Marótyz Katalin: A laktanyaépítések néhány kérdése a dualizmus korában – építészeti pályázatok.

Hadtörténelmi Közlemények CXXXII. 2019/3, 593–622.

⁵² A kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár E 1. Az Igazgatótanács levéltárának tervrajzai és térképei 1878–1961 Alpár Ignác típustervei templomokhoz 1889-es mappa anyagának feldolgozásakor jutott erre a következtetésre Földi Imelga. Szóbeli közlés, Fiatal Művészettörténészek Konferenciája VII. Nagyvárad. 2019. október 25–27.

⁵³ „Darányi miniszternek az a finom ötlete támadt, hogy a tárcája körébe tartozó különböző telepes községek középületeit elsősorban építészekkel terveztesse meg. A legjobb mód gyakorlatilag nevelni a népben a szépérzékét és gyakorlati föladatakkal nevelni magát a népies építőművészetet. Valóban a vidéken – hát még a kis községekben – építészetről, művészi szempontból, beszélni is alig lehet. Nem kicsiny jelentőségű lehet különösen elvi szempontból Darányi ideája, mikor az alig néhány ezer forintos építkezések végrehajtására elsősorban építészeinket hívja föl.” Az erzsébetlakai református templom. Építő Ipar XXV. 1901/9, 43.

⁵⁴ Gurlitt 1906, 507.

⁵⁵Gurlitt erről is tesz említést: ugyan egyre többször az volt a cél, hogy minél jobban illeszkedjen a falusi környezetbe a templom, de ennek volt egy fontos akadály, a parasztek nem akartak új parasztemplomokat. Gurlitt szerint minden népművészet a városi művészet redukciója. *Gurlitt* 1906, 508.

⁵⁶*Gurlitt* 1906, 507.

⁵⁷A MÉSz által javasolt kiírásban még szerepelt a szó: „falusi templom festői jellegzetessége kidomborítást nyerjen” KFL.I.1.b Plébániai iratok 260. ND Szabadka, Szent Teréz-plébánia, polgári kori iratok, 1902–1908. 6215 sz. 1903. november 1. iratban, Császka György... hivatalának, Hauszmann Alajos első mester és Marton Ákos, Budapest, 1903. november 12. Majd ez megjegyzés nélkül eltűnt a végleges változathoz, de nem tudjuk, kinek a hatására. Az építész szakmában ebben az időben használatos volt, Károlyi Emil újjalánkai templomának ismertetésénél is találkozunk vele. L. 36. j.

⁵⁸Bővebben: *Furu Árpád*: Tájí tagolódás Erdély népi építészetében. Kolozsvár 2017, 16–18.

⁵⁹A pusztai templomok pályázatához nyolc tervanyagot ismerünk, a telepeshöz tizenkilencet, összesen huszonhatet.

⁶⁰L. bővebben: *Bodó Péter*: Sándy Gyula (1868–1953). A pártázatok mestere. In: *Rozsnyai József* szerk.: *Építőművészek a historizmustól a modernizmusig*. Budapest 2018, 265.

⁶¹*Henrik Karge*: Projecting the future in German art historiography of the nineteenth century: Franz Kugler, Karl Schnaase and Gottfried Semper. *Journal of Art Historiography* V. 2013/9, 13–15. (Publikálva: [ArtHist.net 2013. dec. 3.](https://arthistoriography.files.wordpress.com/2013/12/karge.pdf)) <<https://arthistoriography.files.wordpress.com/2013/12/karge.pdf>>

⁶²*Salamon Gáspár*: Kós Károly és a historizmus. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából – Új sorozat* 9. 2014/19, 259–269.

⁶³Anépművészet használatát mint a modern törekvések korai megjelenését értékeli, nem pedig klasszicizálódást a legújabb nemzetközi irodalomban: *Anita Aigner*: Einleitung. Von »architektonischer Moderne« zu »Architektur in der Moderne«. *Kulturelle Grenzüberschreitungen*. In: *Uő* szerk.: *Vernakulare Moderne: Grenzüberschreitungen in der Architektur um 1900. Das Bauernhaus und seine Aneignung*. Bielefeld 2010, 7–35.

⁶⁴A pest megyei és az ország keleti részén sporadikusan található szlovák gyülekezetekre jellemző tradíció a Felvidék és Szilézia protestáns templomépítészetével rokon centrális térképzés. *Krähling János – Nagy Gergely Domonkos*: Príspevok k výskumu architektoktonického dedičstva slovenských evanjelikov v Uhorsku – tradícia Barokovej centrality. *Architektúra & Urbanizmus* XLV. 2011/1–2, 2–19.

⁶⁵*Ligeti Ferenc*: Ima; *Moravetz Zsigmond*: (kisebb kör nagyobbban).

⁶⁶*Villányi János*: Glória.

⁶⁷*Ismeretlen*: Hit, remény, szeretet; *Ismeretlen*: In hoc signo vinces.

⁶⁸*Bánszky Mihály*: Luther.

⁶⁹*Opaterny Flóris – Bohn Alajos*: Oremus; *iff. Bobula János*: (Szent György legyőzi a sárkányt).

⁷⁰*Moravetz Zsigmond*: I.N.D.

⁷¹A református templomok esetében a *Türelmi rendelet* után jellemző volt a korábban tiltott, hagyományosan a

katolikus templomokat meghatározó formai elemeket utánozni, akkor is, ha annak a beltérben nem volt funkciója. Bővebben: *Bibó István*: Protestáns templomépítészet Magyarországon (1770–1840). In: *Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna* szerk.: *Ige-Idők. A reformáció 500 éve. (Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum, 2017) Budapest 2018, 377.*

⁷²*Ligeti Ferenc*: Ima.

⁷³*Foerk Ernő – Sándy Gyula*: Vakolat.

⁷⁴*Foerk Ernő – Sándy Gyula*: Kéthajós; *Miklós Ede*: Luther A.

⁷⁵*Ismeretlen*: Calvin; *Miklós Ede*: Luther B; *Ismeretlen*: Zsoltár.

⁷⁶*Ismeretlen*: Evangelium; *Ismeretlen*: Erős vár a mi Istenünk.

⁷⁷Pecz Samu 1888-ban megjelent protestáns templomépítészeti elméleti írásában (*Pecz Samu*: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet közlönye* XXII. 1888/5, 193–205 és 6., 241–251.) fejtette ki, hogy a lutheránus szószék ideális helye akusztikailag egy ellipszis egyik gyújtópontja, amely azonban a színházépítéshez vezet, és nem egyeztethető össze a keresztény egyház építészeti hagyományával. *Krähling János*: Pecz elmélete és a templomépítés gyakorlata. Utóhatása a magyarországi evangélikus templomépítészetében. *Architectura Hungariae* XVI. 2017/1, 23.

⁷⁸*Miklós Ede*: Evangelium B.

⁷⁹*Miklós Ede*: Evangelium B; *Károlyi Emil*: (Vörös pont két körben).

⁸⁰*Schneider Iván*: Miatyánk; *Riemer Márkus*: Exelsior; *Walch Viktor – Borsos József*: Szeretet; *Miklós Ede*: Evangelium B.

⁸¹Különösen *Walch Viktor – Borsos József*: Szeretet.

⁸²*Németh Nóra – Maróty Katalin*: Építészet és sajtó – a historizmus öt jelentős szakrális építészeti pályázata. *Építés-Építésztudomány* XLVII. 2019/3–4, 289–322.

⁸³Előadóterem-szerű (l. 76. j.), vagy nem elég komoly: *Ismeretlen*: Balincz; *Miklós Ede*: Evangelium A, B; *Ismeretlen*: Evangelium.

⁸⁴*Ismeretlen*: Victoria.

⁸⁵*Ismeretlen*: Győzzön az igazság.

⁸⁶*Ismeretlen*: Szent József B.

⁸⁷*Ismeretlen*: (Négylevelű lóhere) I.

⁸⁸„épen ennél a [csúcsíves/gót] stýlnél, épen és egy templomnál eleitől végig minden összefüggés egy ilyen t e r v v á z l a t is, nagyon–de nagyon sokszor átdolgozandó, míg véglegesen megállapítva papírosra tehető és benyújtható.” *Nendtvits Gusztáv*: Őszinte szó Vinga város tervpályázatáról. *Építő Ipar* X. 1886/4, 31–32. A neogótikus templom díszítésének költségeiről, amelyek a végeredményt is befolyásolták: *Pallavicini Edéné – Marie de N. D. dela Salette – Czígler Győző – Schulek Frigyes – Steinhausz László*: Az Erzsébet Örökimádás-templom, III. *Építő Ipar* XXVIII. 1904/11, 75–76.

⁸⁹*Moravetz Zsigmond*: I.N.D.

⁹⁰*Ismeretlen*: (Arany kereszt vörös körben); *Ismeretlen*: Hit, remény, szeretet (itt azzal a megjegyzéssel, hogy a gót díszítés vakolatban nem engedhető meg).

⁹¹*Foerk Ernő – Sándy Gyula*: Kéthajós, *Miklós Ede*: Luther A, és uő: Luther B.

⁹²*Miklós Ede*: Reformáció.

⁹³ *Schuldner Miklós – Wannemacher Fábrián: In nomine Patris, Foerk Ernő – Sándy Gyula: Telepesek, Moravetz Zsigmond: (kisebb kör nagyobbban).*

⁹⁴ Legkonkrétabban: „Luther A. Alaprajzi elrendezésében az oldalhajó alkalmazása, a ref. vallású templomokban kevésbé megokolt, mivel ez által a szószék nem a templom tengelyében, hanem az oldalfalon nyer szükségképpen elhelyezést.”

⁹⁵ *Foerk Ernő – Sándy Gyula: Kéthajós, Miklós Ede: Luther A, és Úó: Luther B*

⁹⁶ *Miklós Ede: Reformáció: „A centrális elrendezésnek megfelelően a szószék is, az úrasztala is más elhelyezést igényelne.”* Valószínűleg tévedés történt, vagy az építész adta be rossz kategóriába a tervet, és a zsűri korigált, vagy a jegyzőkönyvben kerülhetett rossz helyre. Evangélikus templomban nem úrasztalának szokás nevezni a központi liturgikus berendezést, hanem oltárnak; viszont a pályamű jelígeje is a református templomra utal.

⁹⁷ Példaként szövegstruktúrábeli jellegzetesség figyelhető meg: a II. számú, 8–900 fős közösség református templom kategóriájának bírálati következetesen, értéktétel nélkül mindig az alaprajz jellemzésével kezdődnek. A Fazekas téri (ma: Szilágyi Dezső téri) református temp-

lom 1891–92-es pályázatánál is így volt, és ott is Schulek Frigyes volt az egyik bíráló. Bíráló jegyzőkönyv. Építő Ipar XVI. 1892/27, 187–188, 28, 195–197; 29, 203–204.

⁹⁸ *Németh – Marótyz 2019.*

⁹⁹ *Salamon Gáspár: Egy különös fejezet a Czuczor–Fogarasi recepciótörténetéből: Schulek Frigyes terminológiai kísérletei.* In: *Eőry Vilma szerk.: Czuczor Gergely munkássága és A magyar nyelv szótára.* Budapest 2018, 57–64.

¹⁰⁰ Jegyzőkönyv felvétel Kalocsán 1904 évi martius 7, 8 és 9-én a szabadkai tanyai templomokra beérkezett pályaművek elbírálása tárgyában. Kolecányi Endre érseki műszaki tanácsos, Kikindai Aladár érseki uradalmi mérnök, ifj. Frankl István, Szabadka szabad királyi város főmérnöke. Szinte változatlanul megjelent a Magyar Pályázatok II. 1904/7, 4.

¹⁰¹ Szabadka város határában építendő templom tervpályázata, alaprajz, metszet, homlokzat, jelige: Ima, KFL VIII.3. a. Szabadka 8/a., b., c., d., e.; ua, Jelige: Üdvözlégy Mária KFL VIII.3. a. Szabadka 12. é. n.

¹⁰² *Magyar Vilmos: A budai zsidó templom juryje.* (Nyílt levél dr. Szabolcsi Izidor hitközségi elnök úrhoz!). Építő Ipar XXXVIII. 1914/12, 121–123.

PATRONAL GRACE FOR THE PEOPLE OF THE PUSZTA – ARCHITECTURAL COMPETITIONS FOR SETTLER CHURCHES IN THE FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY

Around 1903–04 there was an outstanding number of sacral design competitions in Hungary, two of which at first glance seem very similar, and their juxtaposition even seemed to be a way of drawing more general conclusions. The Ministry of Agriculture was looking for plans for churches in designs for villages to be settled by the State Treasury, while the Archdiocese of Kalocsa was looking for designs for Catholic churches to be built on the outskirts of Subotica. The calls for proposals were for buildings of roughly the same size, a year apart, both seeking a solution to a pressing, long-standing problem. The problem was architectural, simply put: many churches were missing. The tendering process was not cheap, but it was the most efficient way to obtain many plans at once.

Comparing the competitions, various aspects were taken into account, firstly, the similarities and differences between the procedures, which were mainly due to the characteristic differences between of the institutions commissioning the work. The second was an architectural analysis, clarifying issues of building size, and then we looked at the characteristics of the design and layout. In this context, we reviewed the texts of the judging reports and made general observations on the two juries. The longer more extended, more professional review was analysed with the aim of reconstructing from the comments, summarising the criteria of the critique, the pos-

sible ideal types against which the judges compared the entries.

As a result, we have registered a kind of transition in sacral architecture in the mid-1900s, in which traditional form and spatial shaping were dominant, but also the signs of a later formalisation that would come to fruition in the 1910s. This transition can also be observed in professional texts on architecture, which evolved into professional writing that flourished in the years leading up to the First World War.

Kulcsszavak: Historizmus építésze, szakrális építészeti pályázatok, Földművelésügyi Minisztérium tervpályázatai, Kalocsai Érsekség templomai, Szabadka, historizmus korabeli építészeti nyelv / *Keywords:* Historicism architecture, sacral architecture tenders, Ministry of Agriculture architectural competition, Catholic churches of the Archdiocese of Kalocsa, Subotica, historicism, architectural language in the historicism

NÉMETH Nóra BME Csonka Pál Doktori Iskola, Magyarország

MARÓTYZ Katalin BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Magyarország

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)